

Қоғам & Дәуір

ҚСЗИ

Қазақстан Республикасының
Президенті жанындағы
Қазақстанның стратегиялық
зерттеулер институты

*2004 жылдан бастап
әр тоқсан сайын жарық көреді*

Бас редактор
Алуа Жолдыбалина,
ҚР Президенті жанындағы
ҚСЗИ-дің бөлім басшысы

Шығаруға жауапты:
А. Арзықұлов

Редакция мекенжайы:
Қазақстан Республикасы,
010000, Нұр-Сұлтан қаласы,
Бейбітшілік көшесі, 4
ҚР Президенті жанындағы ҚСЗИ

Телефон (7172) 75-20-20
Факс (7172) 75-20-21
E-mail: office@kisi.kz
www.kisi.kz

Журнал Қазақстан Республикасының
Мәдениет, ақпарат және қоғамдық
келісім министрлігінде 2003 ж.
19 желтоқсанда тіркеліп, тіркеу туралы
№ 4526-Ж куәлік берілген.

ISSN 2414 - 5696

Индекс 74007

Журналда жарияланған материалдарды
көшіріп басқан, микрофильмдеген
жағдайда журналға сілтеме жасалынуы
міндетті. Жарияланған мақала
авторларының пікірі редакция
көзқарасын білдірмеуі мүмкін.

«Надежда 2050» ЖШС баспасынан
басылып шығарылды
Көкшетау қ., Баймұқанов, 3.

Таралымы: 500 дана.

**Қоғам &
Дәуір**

ҒЫЛЫМИ-САРАПТАМАЛЫҚ ЖУРНАЛ

МАЗМҰНЫ

Жасұланбек Майлыбай «Көше бюрократиясы» саяси процеске қалай әсер етеді?.....	6
Гүлсара Жүнісбекова, Айсұлу Әбенова Мемлекетті тиімді басқарудағы қоғамдық пікірдің рөлі	20
Исатай Минуаров Қазақстандағы ұлттық саясаттың жүргізілу барысы.....	33
Мукеш Кумар Мишра Демократияны нығайту жолындағы Қазақстанның міндеттері: «Қазақстан -2050» стратегиясын» түйсіну	40
Ақерке Бескемер Көркем әдеби шығармаларды аудару процесінің негізгі теориялық модельдері.....	56
Қарлығаш Нұрмұхамет Тұрақты мекен-жайы жоқ еркектердің әлеуметтік жағдайы	69
Мәншүк Кәрімова Ұлттық санақтар тұрғысынан алғандағы Қазақстан халқының демографиялық қартаюы: негізгі көрсеткіштер және үрдістер	78
Айгерім Сөйфуллина Заманауи Қазақстандағы экстремизм мен терроризм туралы	90
Ерлан Ысқақов Аудармашы тәжірибесінен: ағылшын келісімшарт құқығы терминдерін қазақ тіліне аудару.....	97
Айнұр Сұраншина Студенттердің көзқарасын зерделеу: Сәтбаев университеті студенттерінің оқыту процесіндегі тәжірибесін зерттеу	103

СОДЕРЖАНИЕ

Жасуланбек Майлыбай Как «уличная бюрократия» влияет на политический процесс?.....	6
Гульсара Джунусбекова, Айсүлу Абенова Роль общественного мнения в эффективном государственном управлении	20
Исатай Минуаров О ходе проведения национальной политики в Казахстане.....	33
Мукеш Кумар Мишра Задачи Казахстана по укреплению демократии: понимание «Стратегии «Казахстан-2050»	40
Акерке Бескемер Основные теоретические модели переводческого процесса художественной литературы	56

Қоғам & Дәуір

ҚСЗИ

Қазақстан Республикасының
Президенті жанындағы
Қазақстанның стратегиялық
зерттеулер институты

Карлығаш Нурмухамет
Социальное положение мужчин
без определённого места жительства..... 69

Маншүк Кәрімова
Демографическое старение населения
Казахстана сквозь призму национальных переписей:
основные показатели и тенденции..... 78

Айгерим Сейфуллина
К вопросу об экстремизме и терроризме
в современном Казахстане 90

Ерлан Искаков
О переводе терминов английского контрактного
права на казахский язык..... 97

Айнур Суранчина
Изучение взгляда студентов: исследование опыта
студентов в учебном процессе в Satbayev University 103

CONTENTS

Zhassulanbek Mailybay
How Street-Level Bureaucracy
Can Impact on the Policy Process?..... 6

Gulsara Dzhunussbekova, Aisulu Abenova
Public Opinion Management as a Factor
Improving Public Governance 20

Isatai Minuarov
On the Progress of National Policy in Kazakhstan 33

Dr. Mukesh Kumar Mishra
Kazakhstan's Quest for Strengthening Democracy:
Understanding «Strategy Kazakhstan 2050» Programme 40

Akerke Beskemer
Basic Theoretical Models of the Translation
Process of Art Literature 56

Karlygash Nurmukhamet
Social Situation of Men Without a
Certain Residence 69

Manshyk Karimova
Population Aging in Kazakhstan Through the Prism
of National Censuses: Key Indicators and Trends..... 78

Aigerim Seifullina
On the Issue of Extremism and Terrorism
in Modern Kazakhstan 90

Yerlan Iskakov
On translating english legal terms (contract law)
into the kazakh language..... 97

Ainur Suranchina
Learning from Students' Voice: an Exploration of
Undergraduate Students' Experiences of Teaching
and Learning at Satbayev University..... 103

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС

Ерлан ҚАРИН	– Редакциялық кеңестің төрағасы, Қазақстан Республикасы Президентінің кеңесшісі, саяси ғылымдарының кандидаты
Алуа ЖОЛДЫБАЛИНА	– Бас редактор, ҚР Президенті жанындағы Қазақстанның стратегиялық зерттеулер институтының бас ғылыми қызметкері, Ph.D
Алмас АРЗЫҚҰЛОВ	– редактор, ҚР Президенті жанындағы Қазақстанның стратегиялық зерттеулер институты, Әлеуметтік-экономикалық зерттеулер бөлімінің жетекші ғылыми қызметкері, тарих магистрі
Уямо ТОМОХИКО	– Хоккайдо университеті жанындағы Славян зерттеулер орталығының профессоры (Жапония), Ph.D
Уильям ФИЕРМАН	– Индиана университетінің профессоры (АҚШ), Ph.D
Сон ЮНХУН	– Ханкук университетінің профессоры (Оңтүстік Корея), Ph.D
Бүркітбай АЯҒАН	– ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының директоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор
Қазбек ИСАЕВ	– ҚР Президенті жанындағы Қазақстанның стратегиялық зерттеулер институтының ғалым хатшысы, тарих ғылымдарының кандидаты
Мейрам ҚАЗЫКЕН	– Қазіргі заманғы қоғамды зерттеу институтының директоры, экономика ғылымдарының докторы
Ботагөз РАҚЫШЕВА	– «Қоғамдық пікір» зерттеу институтының жобалар директоры, әлеуметтану ғылымдарының кандидаты
Айгүл САДУАҚАСОВА	– ҚР Президенті жанындағы Мемлекеттік басқару академиясының Орталық Азия өңіріндегі этносаралық және конфессияаралық қатынастарды зерттеу жөніндегі орталықтың басшысы, әлеуметтану ғылымдарының докторы

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

- Ерлан КАРИН** – председатель Редакционного совета, советник Президента Республики Казахстан, кандидат политических наук
- Алуа ЖОЛДЫБАЛИНА** – шеф-редактор, главный научный сотрудник Казахстанского института стратегических исследований при Президенте РК, Ph.D
- Алмас АРЗИКУЛОВ** – редактор, ведущий научный сотрудник Отдела социально-экономических исследований Казахстанского института стратегических исследований при Президенте РК, магистр истории
- Уямо ТОМОХИКО** – профессор Центра славянских исследований Университета Хоккайдо, Ph.D (Япония)
- Уильям ФИЕРМАН** – профессор университета Индиана, Ph.D (США)
- Сон ЮНХУН** – профессор Ханкукского университета, Ph.D (Южная Корея)
- Буркитбай АЯГАН** – директор института истории государства КН МОН РК, доктор исторических наук, профессор
- Казбек ИСАЕВ** – ученый секретарь Казахстанского института стратегических исследований при Президенте РК, кандидат исторических наук
- Мейрам КАЖЫКЕН** – директор Института исследований современного общества, доктор экономических наук
- Ботагоз РАКИШЕВА** – директор проектов исследовательского института «Общественное мнение», кандидат социологических наук
- Айгуль САДВОКАСОВА** – руководитель Центра по изучению межэтнических и межконфессиональных исследований в Центральноазиатском регионе при Академии государственного управления при Президенте РК, доктор социологических наук

THE EDITORIAL BOARD

- Yerlan KARIN** – Chairman of Editorial Board, Adviser to the President of the Republic of Kazakhstan, Candidate of Political Sciences
- Alua ZHOLDYBALINA** – Chief Editor, Chief Research Fellow of Kazakhstan Institute for Strategic Studies under President of Kazakhstan (KazISS), Ph.D
- Almas ARZIKULOV** – Editor, Leading research fellow of the Department of Social and Economic Research, KazISS under President of Kazakhstan, Master of History
- Uyamo TOMOHIKO** – Slavic-Eurasian Research Center, University of Hokkaido (Japan), Ph.D, Professor
- William FIERMAN** – Department of Central Eurasian Studies, Indiana University Bloomington (USA), Ph.D Professor
- Song YONGHONG** – University of Hankuk, Ph.D (South Korea), Professor
- Burkitbai AYAGAN** – Director of Institute of History of State, Ministry of Education and Science of Kazakhstan, Doctor of History, Professor
- Kazbek ISSAYEV** – Secretary for Research and Academic Affairs of KazISS under President of Kazakhstan, Candidate of Historical Sciences
- Meiram KAZHIKEN** – Director of Institute of Contemporary Societal Studies, Doctor of Economics
- Botagoz RAKISHEVA** – Projects Director, “Public Opinion” Research Institute, Candidate of Sociology
- Aigul SADVOKASOVA** – Head of Center of Inter-ethnic and Inter-confessional Studies in Central Asia, Academy of Public Administration under President of Kazakhstan, Doctor of Sociology

Жасұланбек Майлыбай

*Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы
Қазақстан стратегиялық зерттеулер институты
Әлеуметтік-экономикалық зерттеулер бөлімінің ғылыми
қызметкері*

«КӨШЕ БЮРОКРАТИЯСЫ» САЯСИ ПРОЦЕСКЕ ҚАЛАЙ ӘСЕР ЕТЕДІ?

Аңдатпа. Мақалада «көше бюрократтарының» саясатты іске асыру процесіндегі рөлі айрықша екені айтылады. Сонымен қатар, олар саясатты әзірлеу процесіне де ықпал етуі мүмкін. Жалпы алғанда, «көше бюрократтарының» саяси процеске әсерін бағамдау үшін тікелей орындаушы, саяси мемлекеттік қызметші және менеджер үштігін тұтас бірлікте зерделеу қажет. Сондай-ақ, «көше бюрократтарының» саяси процеске ықпал етуі позитивті әрі негативті болуы да ықтимал. Олардың іс-әрекетінің тиімділігі жеке шешімі мен кәсібилігіне тәуелді болса, теріс нәтиже жүктеменің шамадан тыс көптігі, шешім қабылдауға сыртқы ықпалдың болуы және ресурстардың жетіспеушілігі негізінде орын алады.

Түйін сөздер: «көше бюрократтары», саяси процесс, саясатты іске асыру процесі, саясатты әзірлеу процесі.

Жасұланбек Майлыбай

КАК «УЛИЧНАЯ БЮРОКРАТИЯ» ВЛИЯЕТ НА ПОЛИТИЧЕСКИЙ ПРОЦЕСС?

Аннотация. В статье рассмотрены «уличные бюрократы» как основные игроки в процессе реализации политики, которые способны повлиять на процесс формирования политики. Для понимания данного влияния на политический процесс в целом важно рассмотреть триангуляцию отношений между прямыми исполнителями, ведущими политиками и менеджерами. Следует отметить, что влияние «уличных бюрократов» при реализации может быть как эффективным, так и негативным. Эти эффекты могут

быть проанализированы с точки зрения основных характеристик, которыми обладают «уличные бюрократы»: личное усмотрение и профессионализм, в то время как ограничения реализации раскрываются через типичные проблемы, такие как загруженности дел, давление принятия решений и проблемы с ресурсами.

Ключевые слова: «уличные бюрократы», политический процесс, процесс реализации политики, процесс формирования политики.

Zhassulanbek Mailybay

HOW STREET-LEVEL BUREAUCRACY CAN IMPACT ON THE POLICY PROCESS?

Abstract. An article will advance the idea that street-level bureaucrats are the main players in the implementation process; also they may impact on a policy formulation process in a certain level. For a better understanding of street-level bureaucrats' influence on the policy process, it is important to consider a triangulation of the relationship between service providers, top policy makers and managers. It should be noticed that street-level bureaucrats might influence the implementation process effectively as well as negatively. These effects might be analysed in terms of the main characteristics possessed by street-level bureaucrats, such as discretion and professionalism, while the limitations of implementation are disclosed through typical issues such as caseloads, decision making pressure, and resourcing problems.

Key words: *street-level bureaucrats, policy process, implementation process, policy formulation process.*

Introduction

It can be assumed that street-level bureaucrats occupy a key position in the implementation process for putting into action governmental programmes (Lipsky, 2010). Despite this fact, some scholars (Crosby, 1996; Brodtkin, 2011) oppose restricting the activities of front line workers only to implementation, and they put forward the idea that even service providing bureaucrats may influence the policy formulation process. Also, there is an opinion that even though lower-level bureaucrats can play an important role in policy implementation, their influence on this process cannot be fully disclosed without the participation of other actors: namely, politicians and managers. Analysing the context of these

correlations, it is important to think about how street-level bureaucrats may affect the policy implementation process, and especially which of their main characteristics provide this influence. Apart from these, several issues should be taken into account which may limit the realisation of policy decisions. That is why the general aim of this article is to evaluate critically how street level bureaucracy can influence the policy process, mainly the implementation stage.

Moreover, this article will advance the idea that street-level bureaucrats are the main players in the implementation field. Nevertheless, it is difficult to deny the argument that the realisation experiences of front line workers, to some extent, can impact the policy formulation process. Also, for a better understanding of street-level bureaucrats' influence on the policy process, it is important to consider a triangulation of the relationship between service providers, top policy makers and managers. It should be noticed that street-level bureaucrats might influence the implementation process effectively as well as negatively. These effects might be analysed in terms of the main characteristics possessed by street-level bureaucrats, such as discretion and professionalism, while the limitations of implementation are disclosed through typical issues such as caseloads, decision making pressure, and resourcing problems.

Street-level bureaucracy and its role in policy process

When looking at street-level bureaucrats as technical personnel, it is easy to misrepresent their real role in the policy process. Actually, by serving as policy representatives at a lower level, street-level bureaucrats translate government initiatives into action, thereby having a direct relation to policy implementation. In turn, their implementing responsibility, to a certain extent, may contribute to the formation of a policy.

Street-level bureaucrats who have noticeable discretion realise the objectives of policy makers, and at a certain level could serve as a barometer in determining the appropriateness of a new policy in a reality. Policy implementation is a priority for frontline workers; for this reason, their actions are motivated by the achievement of political decisions formulated at the top level (Van Meter and Van Horn, 1975). It can be noticed that public service workers who have an acting freedom are the first instance to whom people turn, and especially they work directly with the people (Lipsky, 2010). Therefore, most citizens face the government not through top politicians but through police officers and their children's teachers, and these kind of meetings symbolise examples of policy delivery (ibid, 2010). Having a duty to put policies into action,

street-level bureaucrats might acquire some advantages. For instance, they might be in a position to accept individual decisions (ibid, 2010), and their freedom to act may influence policy content (John, 2012). That is why some scholars state that the readiness of frontline workers to implement public policy is essential for effective policy performance (Ewalt and Jennings, 2004). Particularly, the implementation process could help people to understand policy setbacks and successes (John, 2012). Here, it is reasonable to say that many policy initiatives ignore the implementation stage, so this position leads to policy reform failure (Crosby, 1996). Also, Lipsky (1978) adds that policy is an abstract notion until it is realised by the participation of citizens, and especially street-level bureaucrats' implementation can define the correctness of a certain policy.

It should be noticed that street-level bureaucrats are not just service providing workers who follow policy decisions by default; they also, to some extent, can influence the policy making process. This might be better understood through a bottom-up perspective (Barrett and Fudge 1981), which supports the mutual action of implementing organisations and politicians. According to Crosby (1996), street-level bureaucrats do not participate in the decision-making process and policy choice. Apart from this, they could not manage the different resources which are required to conduct a policy programme. However, others believe that 'the pyramid-shaped organisation chart depicting at the bottom the front-line worker as passively receiving and carrying out policies and procedures dispensed from above is a gross oversimplification' (Weatherley, 1980, p. 9). In fact, bureaucrats in the street play a primary role in the policy making process (Brodkin, 2011).

From a linear view, realisation follows policy formulation (Hill and Hupe, 2009); by contrast, policy decisions may be initiated by implementing agency moving from service workers to top bureaucrats (John, 2012). As Pressman and Wildavsky (1973) state, policy implementation should not be considered only as a prerogative of street-level bureaucrats, inasmuch as in some cases a policy emerges through the collective effort of each policy member, including the dominant policy group (John, 2012). From this context, it is reasonable to say that learning from the experiences of each group, in turn, helps policy makers to formulate policy correctly, and in that stage policy makers endeavour to adapt their objectives to the local conditions (Sabatier, 1986), appreciating the suggestions of frontline workers related to a programme's mistakes. Also, there is a view which simplifies the status of street-level bureaucrats, pointing out that they are

recently hired staff who only provide customer service (Maynard-Moody and Portillo, 2010). However, considering the desire of lower-level workers to impact policy solutions made at a high level (Lipsky, 1971), it is difficult to deny the belief that street-level bureaucrats may have some input into the policy formulation process (John, 2012).

To sum up, it can be assumed that street-level bureaucrats occupy a central position in the implementation process, putting into action the initiatives of decision makers. Furthermore, looking at the policy hierarchy from the bottom-up perspective, the experiences gained by street-level bureaucrats through interaction with citizens and joint responsibility for policy decisions, in some cases, might have an influence on the policy formulation process as well.

Implementation process: Street-level bureaucrats are the main, but not the sole, actors

While supporting the position of the key role of street-level bureaucrats in the policy implementation process, at the same time this is not the right way to exclude the importance of other actors who might facilitate this process in realisation stage. One of these groups is managers, who should provide professional help, and the second category is decision makers, who have to take into account local particularities in the policy formulation process, and also enable implementers to apply convenient strategies in order to implement government programmes.

There is a close correlation between street-level bureaucrats and managers, who mainly participate in the organisational process. Despite the fact that some scholars do not pay enough attention to this relationship, others believe that the professional guidance given by managers to lower-level workers reinforces the influence of frontline workers on the execution process. For instance, Lipsky (2010) gives less attention to the interdependence of management and service providing operators, justifying his conviction that they have completely different goals. According to him, managers follow organisational and programme purposes, thereby attempting to use mechanisms to control implementers, while frontline bureaucrats resist this control and act in their own way. However, Evans (2011) assumes that the abovementioned view is too general, and practice shows that service staff are able to evaluate their implementation role through the lenses of the organisational and managerial goals. Also, Evans (ibid, 2011) points out that managers are not only representatives of hierarchical control, they also are interested in providing professional assistance and

guidance in order to facilitate the implementation procedures of street-level bureaucrats.

The decisions formulated at the top level and their hierarchical complexity may have a direct impact on the implementation of any policy by street-level bureaucrats. That is why policy makers should take into account the local realities in the programme formulation process, in order to provide successful realisation. Otherwise, executors seek ways to modify this programme, and use strategies and discretion set by themselves.

It is noticeable that a top-down view evaluates an entire political system in terms of the insights of policy makers ignoring other implementing actors (John, 2012). So, politicians react to certain events superficially, thereby creating inappropriate policies; as a consequence, street-level bureaucrats may face harder and more debatable situations in the implementation stage (ibid, 2012). Also, John (2012) states that misunderstanding a relatively basic cause of a problem can result in unsuccessful implementation. Furthermore, Pressman and Wildavsky (1973) support this position, adding a point that a chain of hierarchy makes the decision making process more complex, hence this may decrease the effectiveness of implementation. In such cases, street-level bureaucrats might be forced to modify a policy and formulate their own acting strategies (Stoker and Wilson, 1998). An example of this is the US AFDC ('welfare') law, which implied a penalty for parents whose children regularly miss their schoolwork. In terms of 'rational actor' theory, it could be expected that parents want to monitor and control their children's attendance and behaviour in order to avoid punishment (Ethridge and Percy, 1993). However, the realisation of the stated legislation was difficult for school staff. Hence, staff have encountered weak sides of the law related to checking the transfer of administrative data from other organisations by attempting to enhance this flawed policy (Stoker and Wilson, 1998). Considering such a situation, Crosby (1996) states that an implementation problem can emerge as a consequence of policy change; that is why the newly formulated policy should envisage a manoeuvring space for street-level bureaucrats, and help them to advance more appropriate strategies for realising complex policies. In this context, managers also should be interested in encouraging the discretion of frontline workers in terms of their organisational goals (Lipsky, 1980).

As a result, in examining how street-level bureaucrats can influence policy process, especially the implementation stage, it is important to consider their important function in connection with managers and policy

makers. So, lower-level bureaucrats using the professional guidance of managers may facilitate the implementation process. Although the hierarchical chain and lower awareness of politicians in terms of real situations in the policy making stage could reduce the efficiency of a policy, especially, policy makers might give a chance to implementers to modify incorrect decisions using their own strategies and discretion.

Discretion and Professionalism: how these characteristics can influence policy implementation

Discretion and professionalism are inherent characteristics of street-level bureaucrats, which may have a significant influence on policy implementation. If they are considered separately, 'discretion' as a paradoxical notion can be evaluated differently from top-down and bottom-up perspectives, while 'professionalism' as an important quality of street-level workers is mainly associated with positive perceptions. However, despite the fact that discretion can be defined as an opportunity for front-line operators to pursue their own interests rather than organisational goals, in some cases this can facilitate the adoption of correct and specific measures, taking into account the limited resources and the uniqueness of the situation of each person, thereby ensuring the effective implementation of the tasks set. Professionalism can also contribute to the policy realisation process, adapting and accepting relatively important decisions in specific, indeterminate and invisible circumstances.

Discretion

Discretion among street-level bureaucrats arises from the specific features of social work, but not all front-line workers have it, and it has paradoxical characteristics. There is even an opinion that discretion might be transformed by communication technologies. Despite these points, it should be noticed that it remains a useful instrument of lower-level workers in order to implement a policy effectively.

It is noticeable that street-level bureaucrats are required to make decisions related to other citizens. As Lipsky (1980) assumes, lower-level workers have discretion, so 'the nature of service provision calls for human judgement that cannot be programmed' (p. 161) and altered by computers. Based on this characteristic, for instance, policemen can commit free choice among a potential set of actions (Vinzant et al., 1998), thereby deciding who should be detained and whose behaviour should be overlooked (Lipsky, 2010). However, this does not mean that

they are fully free from control, they are also restrained by certain laws and norms. It should be noticed that the regulation sets and services, in many cases, are shaped by politicians and top-level servants (ibid, 2010); accordingly, front-line workers follow them. On the other hand, it is impossible not to take into account that street-level bureaucrats are comparatively free from supervision by politicians or critical observation by recipients. Therefore, some scholars consider discretion as a paradoxical phenomenon (Maynard-Moody and Portillo, 2010). There is another point which requires consideration. It says that the advent of information and communication technologies has influenced some functions of lower-level bureaucrats, transforming their freedom to act (Bovens and Zouridis, 2002). Accordingly, street-level bureaucrats who possess discretion have been distinguished from other workers on the front line desks who do not have considerable authority in terms of choice (Hudson and Lowe, 2004; Maynard-Moody and Portillo, 2010).

Despite the above stated arguments, discretion remains an important feature of many public service jobs (Lipsky, 2010), which is necessary for providing effective policy implementation. However, there are opinions that deny it. From the top-down perspective, discretion is often not welcomed (Polsky, 1993), while from the bottom-up point of view scholars highlight the positive aspects of discretion. These can be seen in the essential features of discretion, which helps workers to make decisions in respect of the available resources and unique characteristics of any issue which accept client meaningfulness.

As Lipsky (1980) states, on the one hand, there is a conflict between front line workers and politicians, in which street-level bureaucrats set their goals above the organisation's purposes; on the other hand, discretion promotes tailoring any policy to the available resources and situations, so comprehensive tasks cannot restrict the alternatives. Brehm and Gates (1999) assume that street-level bureaucrats primarily use discretion for their private goals; that is why policy decisions might be realised in a negative way, thereby undermining the policy efficiency. On the contrary, Tummers and Bekkers (2014) state that the positive effect of discretion on policy programmes has been confirmed. So, based on this, street-level workers can consider any situation individually and make an appropriate decision which enhances the effectiveness of implementation and the democratic legitimacy of a public policy project (Maynard-Moody and Musheno, 2000). Furthermore, in many cases, street-level bureaucrats are forced to realise a huge number of regulations and rules, having limited time, money and inadequate resources; therefore, it is important that lower-level workers

can prioritise what regulations to apply, taking into account the specific situations in which they act (Maynard-Moody and Portillo, 2010).

Accordingly, it should be assumed that the aforementioned positive factors related to discretion can entail positive effects for clients (May and Winter, 2009), despite there being a view that points out the negative sides of discretion for service recipients. It says that street-level bureaucrats, understanding the weaker position of service recipients before themselves (Hasenfeld and Steinmetz, 1981), seek to control people's lives (Lipsky, 2010). However, for Tummers and Bekkers (2014), discretion appreciates client meaningfulness; for this reason, street-level bureaucrats might be interested in adapting their decisions according to the specific cases and needs of their clients. In such situations, discretion gives front line workers the possibility of employing their own judgement.

Professionalism

Notions such as professionalism and discretion are closely correlated. Despite the fact that professionals also have and prefer autonomy, the term 'professionalism' is mainly associated with positive perceptions (Friedson, 1970). So, professionalism is an indicator of high experience, ability to cope with complex tasks, and openness to change (Hill, 2013). That is why here should be highlighted the two main characteristics of professionalism, acting in indeterminate and invisible circumstances, which can influence the implementation process.

Having a high amount of experience, professionals can dominate in a specific policy field (Harrison and McDonald, 2008). Their professional status may have a positive impact on their extension of freedom (Noon and Blyton, 2002), and this helps them justify their autonomy and discretion in terms of 'ethical codes and altruistic values which allegedly others lack' (Hill, 2013, 264).

Nevertheless, it is difficult to deny the professional abilities of street-level bureaucrats to act in indeterminate situations. This can be important when the solution of a situation is not clear (ibid, 2013). As is known, professionals better understand that in any uncertain circumstances they need to use a flexible approach in the implementation process, and general principles need to be adapted to special cases (Hood et al., 2000). So, professional judgement is given an important role in assessing and evaluating risks (Department of Health, 2003; Evans, 2011).

Hill (2013) stresses the second issue as the invisible situations in which the detailed control of professionals' work might be found to be

impossible. That is why patients under an anesthetic should just trust the doctor in order not to interfere with his immediate reaction to an unexpected situation (ibid, 2013). It can be supposed that this decision making autonomy of professional street-level bureaucrats in indeterminate and invisible cases might be one of the main factors which ensures an uninterrupted and effective policy implementation.

It can be assumed that the discretion and professionalism of street-level bureaucrats are the main characteristics which facilitate policy performance. Despite the fact that in some cases discretion might negatively impact the realisation of decisions, it also plays an important role in the making of adequate judgements, taking into account specific individual cases and the limitation of resources in order to implement a policy appropriately. Also, it is noticeable that the acting autonomy and experience of street-level bureaucrats in unexpected circumstances stress the role of professionalism as a facilitator of policy implementation.

Street-level bureaucrats and limitations to implementing policy

Despite the fact that street-level bureaucrats can effectively implement policy decisions, having discretion and professionalism, also there might be other negative factors which entail a reduction in their implementation potential. So, there can be highlighted three main limitations which street-level workers face in their policy realisation process: high caseloads, decision making pressure in limited time, and the shortage of organisational and personal resources (Lipsky, 2010). It should be noticed that these work limitations are interdependent and they can lead to the appearance of other negative factors.

As Willis and Lipsky (1977) state, street-level bureaucrats are teachers, policemen and welfare service officers, who work comparatively in the same conditions. Despite the fact that their resources are limited, they are subject to great demand from clients and interested groups. For instance, service recipients constantly require from front line workers an improvement of efficiency and responsiveness, while citizen groups might also demand an enhancement of the effectiveness of public services (Lipsky, 2010). Street-level bureaucrats establish their own rules, invent new devices in order to cope with daily caseloads and uncertain situations, and seek to find effective and easy ways to implement policy (Lipsky, 1980).

It is noticeable that the complexity and frequency of specific situations increase caseloads. In many cases, front line workers are faced with work that is not within their responsibilities (Lipsky, 2010). Hosticka (1976)

gives an example that legal services lawyers formally should work with 80 to 100 clients, but in a practice they serve only few of those clients, because of their extrinsic loads. In turn, caseloads might serve as a barrier to achieving policy goals, and might decrease the aspirations of street-level bureaucrats to work in the service system (Lipsky, 1980).

The next limitation of implementation is making decisions under certain pressures. This might be related to clients' relations, and public and political control. Lipsky (2010) assumes that even the presence of clients enforces front line workers to make quick decisions, otherwise clients simply evaluate worker's 'indecision as incompetence', hence this can negatively impact on servant-client interactions. Hill (2013) states that street-level bureaucrats are thus placed in a hard position towards their clients. They might implement policies with which they disagree; also, in certain cases, the demands of recipients are left unsatisfied. The decisions of front line workers are mainly open to public scrutiny and politicians' control, and under such pressures street-level bureaucrats have to make decisions and implement policy strictly according to the rules.

The limitation of implementation can be a result of limitations in organisational and personal resources. These might result in the neglect of ideals and conflicts. Lipsky (2010) assumes that street-level bureaucrats 'chronically experience resource constraints'. In turn, this might impact the establishment of hard working conditions, in which front line workers may not follow the values of an organisation, and may start implementing techniques in order to 'manage' clients (Satyamurti, 1981). Also, Wilson (1975) states that a shortage of personal resources also limits realisation. This might be a consequence of fresh policy and uncertain cases, but not personal failure. It is noticeable that the performance of a new policy can often entail some difficulties. This can be related to the sustainability of an existing view about how the activities of street-level bureaucrats should be done (Elmore, 1980). So, new policy programmes might be a potential reason for conflict (Anderson, 2010), in which street-level workers lose their willingness to implement policy (Tummers et al., 2012).

To sum up, street-level bureaucrats cannot constantly implement policy programmes in an effective way, due to certain factors such as caseloads, pressures in the decision making process, and the lack of organisational and personal resources. In turn, these might be the reasons for the appearance of other consecutive limitations which, as a consequence, may negatively affect policy implementation.

Conclusion

As a result, the activity of street-level bureaucrats is mainly associated with the implementation process, so front line workers transfer government solutions into action. Nevertheless, if the role of street-level bureaucrats is analysed in terms of the bottom-up perspective, it can also be supposed that street-level workers are able to participate in the policy formulation process using their own implementation experiences. Also, the influence of street-level bureaucrats on the realisation process to some extent depends on the functions of managers and politicians. If front line workers can rely on the professional guidance of managers and well formulated decisions of policy makers, they might effectively influence the policy implementation process. It should be noticed that some characteristics of street-level bureaucrats may influence the performance process differently. For instance, despite the fact that the discretion of workers can have negative aspects in terms of the top-down perspective, in cases such as professionalism, it also may positively impact programme implementation. Nevertheless, there are some issues, such as caseloads, decision making pressures, and limitations in resources, which can decrease the influence of street-level bureaucrats on policy.

LIST OF REFERENCES:

1. Anderson, J. E. (2010) *Public Policymaking: An Introduction*, Boston, Wadsworth.
2. Barrett, S. and Fudge, C. (1981) (eds) *Policy and Action*, London, Methuen.
3. Bovens, M. and Zouridis, S. (2002) 'From street-level to system-level bureaucracies: How information and communication technology is transforming administrative discretion and constitutional control', *Public Administration Review*, vol. 62, no. 2, pp. 174–184.
4. Brehm, J. and Gates, S. (1999) *Working, Shirking, and Sabotage: Bureaucratic Response to a Democratic Public*, Ann Arbor, MI, University of Michigan Press.
5. Brodtkin, E.Z. (2011) 'Policy work: Street-level organizations under new managerialism', *Journal of Public Administration and Research*, vol. 21, no. 2, 253–277.
6. Crosby, B. L. (1996) 'Policy Implementation: The Organizational Challenge', *World Development*, vol. 24, no. 9, pp. 1403-1415.
7. Department of Health (2003) *Fair Access to Care Services Guidance on Eligibility Criteria for Adult Social Care*, London, Department of Health.
8. Elmore, R. F. (1980) 'Backward Mapping: Implementation Research and Policy Decisions', *Political Science Quarterly*, vol. 94, no. 4, pp. 601-616.
9. Ethridge, M.E. and Percy, S.L. (1993) 'A new kind of public policy encounters disappointing results: Implementing Learnfare in Wisconsin', *Public Administration Review*, vol. 53, no. 4, pp. 340–347.

10. Evans, T. (2011) 'Professionals, Managers and Discretion: Critiquing Street-level Bureaucracy', *The British Journal of Social Work*, vol. 41, no. 2, pp. 368-386.
11. Ewalt, J. A. G. and Jennings, E. T. (2004) 'Administration, Governance, and Policy Tools in Welfare Policy Implementation', *Public Administration Review*, vol. 64, no. 4, pp. 449-462.
12. Friedson, E. (1970) *Professional Dominance*, New York, Atherton.
13. Harrison, S. and McDonald, R. (2008) *The Politics of Health Care in Britain*, London, Sage.
14. Hasenfeld, Y. and Steinmetz, D. (1981) 'Client-official encounters in social service agencies', in Goodsell, C.T. (eds) *The Public Encounter*, Bloomington, Indiana University Press.
15. Hill, M. and Hupe, P. (2009) *Implementing Public Policy*, 2nd edn, London, Sage.
16. Hill, M. (2013) *The Public Policy Process*, 6th edn, Harlow, Pearson Education Limited.
17. Hood, C., Rothstein, H. and Baldwin, R. (2000) *The Government of Risk: Understanding Risk Regulation Regimes*, Oxford, Oxford University Press.
18. Hosticka, C. (1976) 'Legal Services Lawyers Encounter Clients: A Study in Street-Level Bureaucracy', Unpublished Ph.D. thesis, Massachusetts Institute of Technology.
19. Hudson, J. and Lowe, S. (2004) *Understanding the Policy Process*, Bristol, Policy Press.
20. John, P. (2012) *Analyzing Public Policy*, 2nd edn, New York, Routledge.
21. Lipsky, M. (1971) 'Street level bureaucracy and the analysis of urban reform', *Urban Affairs Quarterly*, vol. 6, pp. 391-409.
22. Lipsky, M. (1978) 'Standing the Study of Public Policy Implementation on Its Head', in Burnham, W. D. and Weinberg, M. W. (eds) *American Politics and Public Policy*, Cambridge, MIT Press.
23. Lipsky, M. (1980) *Street-Level Bureaucracy*, New York, Russell Sage.
24. Lipsky, M. (2010) *Street-level bureaucracy: Dilemmas of the Individual in Public Services*, New York, Russell Sage Foundation.
25. May, P. J. and Winter, S. C. (2009) 'Politicians, Managers, and Street-Level Bureaucrats: Influences on Policy Implementation', *Journal of Public Administration Research and Theory*, vol. 19, no. 3, p. 453.
26. Maynard-Moody, S. and Musheno, M. (2000) 'State Agent or Citizen Agent: Two Narratives of Discretion', *Journal of Public Administration Research and Theory*, vol. 10, no. 2 p. 329.
27. Maynard-Moody, S. and Portillo, S. (2010) 'Street-Level Bureaucracy Theory', in Durant, R., (eds) *Oxford Handbook of American Bureaucracy*, Oxford, Oxford University Press, pp. 252-277.
28. Noon, M. and Blyton, P. (2002) *The Realities of Work*, Basingstoke, Palgrave.
29. Polsky, A. J. (1993) *The Rise of the Therapeutic State*, Princeton, Princeton University Press.
30. Pressman, J. and Wildavsky, A. (1973) *Implementation*, Berkley, University of California Press.
31. Sabatier, P. (1986) 'Top-down and bottom-up approaches to implementation research: a critical analysis and suggested synthesis', *Journal of Public Policy*, vol. 6, no. 1, pp. 21-48.
32. Satyamurti, C. (1981) *Occupational Survival*, Oxford, Blackwell.
33. Stoker, R.P. and Wilson, L.A. (1998) 'Verifying compliance: Social regulation and welfare reform', *Public Administration Review*, vol. 58, no. 5, pp. 395-405.
34. Tummers, L., Vermeeren, B., Steijn, B. and Bekkers, V. (2012) 'Public Professionals and Policy implementation', *Public Professionals and Policy implementation, Public Management Review*, vol. 14, no. 8, pp. 1041-1059.

-
35. Tummers, L. and Bekkers, V. (2014) 'Policy Implementation, Street-level Bureaucracy, and the Importance of the Discretion', *Public Management Review*, vol. 16, no. 4, pp. 527-547.
 36. Van Meter, D. and Van Horn, C.E. (1975) 'The policy implementation process, a conceptual framework', *Administration and Society*, vol. 6, no. 4, pp. 445-88.
 37. Vinzant, J. C., Denhardt, J. V. and Crothers, L. (1998) *Street-Level Leadership: Discretion and Legitimacy in Front-Line Public Service*, Washington, DC, Georgetown University Press.
 38. Weatherley, R. (1980) 'Implementing social programs: The view from the front line'. Paper delivered at the annual meeting of the American Political Science Association, Washington, DC.
 39. Willis, H. and Lipsky, M. (1977) (eds) *Theoretical Perspectives on Urban Politics*, Englewood Cliffs, Prentice-Hall, pp. 196-213.
 40. Wilson, J. Q. (1975) *Thinking About Crime*, New York, Basic Books.

Гүлсара Жүнісбекова¹, Айсұлу Әбенова²

¹ Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы
Мемлекеттік басқару академиясы, Басқару институтының
профессоры, экономика ғылымдарының кандидаты

² Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы
Мемлекеттік басқару академиясының докторанты

МЕМЛЕКЕТТІ ТИІМДІ БАСҚАРУДАҒЫ ҚОҒАМДЫҚ ПІКІРДІҢ РӨЛІ

Аңдатпа. Мақалада қоғамдық пікірлерді білдіру арналары (бұқаралық ақпарат құралдары, әлеуметтік желілер), сондай-ақ оның негізгі қалыптасу құралдары арқылы қоғамдық пікірлерді басқару бағыттары қарастырылады. Кең аудиторияны қамту олардың ақпараттық кеңістіктегі басымдылық етуші рөлімен, ақпараттың берілу жылдамдығымен, ақпарат беру үдерісінің интерактивтілігімен анықталады. Мемлекетті тиімді басқарудағы қоғамдық пікірдің рөлі қарастырылады.

Түйін сөздер: қоғамдық пікір, мемлекеттік басқару, әлеуметтік желілер, бұқаралық ақпарат құралдары

Гульсара Джунусбекова, Айсұлу Абенова РОЛЬ ОБЩЕСТВЕННОГО МНЕНИЯ В ЭФФЕКТИВНОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ УПРАВЛЕНИИ

Аннотация. В статье рассматриваются направления управления общественным мнением через каналы выражения общественного мнения (средства массовой информации, социальные сети), а также основные инструменты его формирования. Их главенствующая роль в информационном пространстве обуславливается широким охватом аудитории, скоростью передачи информации, интерактивностью процесса передачи информации. Рассматривается роль общественного мнения в эффективном управлении государством.

Ключевые слова: общественное мнение, государственное управление, социальные сети, средства массовой информации

Gulsara Dzhunussbekova, Aisulu Abenova
PUBLIC OPINION MANAGEMENT AS A FACTOR
IMPROVING PUBLIC GOVERNANCE

Abstract. The article discusses areas of management of public opinion, through the channels of expression of public opinion (mass media, social networks) as well as the main tools for its formation. Their leading role in the information space is determined by the wide audience coverage, the speed of information transfer, and the interactivity of the information transfer process. The role of public opinion in the effective governance of the state is considered.

Key words: public opinion, state administration, social networks, mass media.

Кіріспе

Қазіргі кезеңде тиімді мемлекеттік саясатты қалыптастыру мен құрудың басты құралдарының бірі мемлекеттік басқаруды дамытудағы көптеген үдерістерді мониторингілеуге және бақылауға мүмкіндік беретін қоғамдық пікірді басқаруды зерделеу процестері болып табылады.

Халықаралық қоғамдастыққа демократия мен азаматтық қоғамды дамытуға көп көңіл бөлінеді. Бұл саяси саладағы қоғамдық пікірдің маңыздылығын және оның саяси процестерге әсерін арттыруға себепші болады. Демократиялық мемлекеттерде қоғамдық пікірді басқару процесіне енгізу заңнамалық деңгейде бекітілген. Мемлекеттік билік органдарына қоғамдық пікірдің әсер ету арналары мен тетіктері құрылды. Бұл тікелей демократия институттары (сайлау және референдум), азаматтық қоғам институттары (саяси партиялар, қозғалыстар, ұйымдар, бірлестіктер және т.б.), бұқаралық ақпарат құралдары, Интернет, қоғамдық пікір сұрастыру институттары.

Қазіргі заманғы саяси және әлеуметтік-экономикалық реалияларда, жаһандық сын-қатерлер мен БАҚ пен Интернеттің рөлінің артуы жағдайында, қоғамдық пікірге әртүрлі деңгейдегі назар аудару айтарлықтай күшейе түсті. Оны зерделейді,

қалыптастырады, сауалнама нәтижелерін жариялайды, күнделікті тәжірибеде қолданады. Қоғамдық пікір маңызды әлеуметтік, саяси және педагогикалық функцияларды орындайды, халықтың шешілетін әлеуметтік-экономикалық мәселелерді бағалауының нақты көрінісі болып табылады, түрлі ұйымдарды өмірмен, адамдардың мүдделерімен байланыстыруға көмектеседі.

Зерттеу әдістері

Зерттеудің әдіснамалық базасы статистикалық және салыстырмалы талдау әдістері болды, сондай-ақ сипаттау әдісі мен жиынтықтау қолданылды. Зерттеу материалдары қоғамдық пікірді басқару аспектілеріне арналған теориялық және аналитикалық мақалалар болды. Сондай-ақ мемлекеттік органдардың, сараптамалық және зерттеу ұйымдарының статистикалық есебінің деректері, Қазақстан Республикасының заңнамалық және нормативтік-құқықтық құжаттары пайдаланылды.

Зерттеу нәтижелері

Қоғамдық пікірдің мәнін әр түрлі авторлық ұстанымдар мен теориялардан қарауға болады.

Қоғамда қоғамдық пікір тудыратын екі дереккөз бар.

Біріншісі - қандай да бір әрекеттерді, құбылыстарды, өтініштерді және т. б. мақұлдайды ма деп айналасындағыларға тікелей бақылау жасау, ұстау.

Екінші дереккөз - бұқаралық коммуникация құралдары. Олар жаңа формат немесе уақыттың «рухы» деп аталатынға себепкер болады, яғни ұзақ уақыт бойы сақталатын қоғамдық пікір тақырыбын белгілеу үшін қызмет ететін ұғым. Бұл жеке адамның мақсаты мен мінез-құлқына тікелей әсер етеді.

«Қоғамдық пікір» кітабында американдық ғалым У. Липман атап өткендей, қоғамдық пікірдің қалыптасуы мақсаттың арқасында жүзеге асады [1]. Липман, әрбір адам жеке тұлға үшін маңызды болып табылатын, оның көретінін, еститінін, оның қоршағандарды интерпретациялайтынын анықтайтын мақсаттары арқылы анықталады, реттеледі деп болжады. Бұқаралық коммуникация құралдары публицистикалық әралуандыққа ие болуы тиіс, яғни «әлемге» әр түрлі көзқарастар мен пікірлерді көруге мүмкіндік беруі тиіс.

Э. Ноэль-Нойман қоғамдық пікірді жеңіп алғысы келетін топтар немесе тұлғалар олардың ұстанымдары, олардың көзқарастары

басқа адамдар үшін қолайлы болуы және оқшаулауға әкелмеуі керек деп атап өтті [2].

Ю. Левада қоғамның өмірі, ең алдымен, жеке тұлғалар, топтар, институттар және т.б. бір-бірімен өзара әрекеттесіп қана қоймай, кейбір бүтін элементтер ретінде әрекет ететін әлеуметтік қатынастардың белгілі бір жүйелерінің қызмет етуі, өзгеруі, дамуы деп есептейді. Бұл қызметтің маңызды жағын басқарудың алуан түрлі процестері құрайды. Адамдар мен топтардың саналы іс-әрекеттерін, егер оларға қоғамдық маңызы бар көзқарас тұрғысынан қарайтын болсақ, әлеуметтік үдерістерді басқару нысандарының бірі (немесе бірқатар нысандар ретінде) ретінде қарастыруға болады» [3].

В. Франц «Қоғамдық пікірді басқару» деген өз жұмысында қазіргі әлемдегі қоғамдық пікірді басқарудың принциптері мен әдістерін ашады. Оның пікірінше, бұл « ... таңдау еркіндігінің симуляциясы, БАҚ көмегімен жалған оқиғалар мен ерекше симуляцияланған виртуалды шындықты құру» [4].

Қоғамдық пікір субъектісіне қатысты өз көзқарасын М. Горшков ұсынады. Ол қоғамдық пікір «көшбасшылар» үлкен рөл атқаратын өндірістік қызметте пайда болады деп санайды [5].

Мемлекеттік органдар мен халық арасындағы өзара іс-қимылды дамытудағы реформаторлардың не «өзгерістер агенттерінің» рөлі дәл осы қазақстандық қоғамды дамытудың қазіргі кезеңінде ерекше рөл атқаратын болады.

Мемлекеттік басқарудың ашықтығын арттырудағы және азаматтар мен мемлекеттік органдар арасындағы өзара іс-қимылды нығайтудағы әлеуметтік желілердің рөлі кеңінен зерделенді. Көптеген ғалымдар, азаматтардың үкіметпен және азаматтар арасындағы интерактивтік өзара іс-қимылы әлеуметтік және саяси мәселелер бойынша пікірталастар өткізуге ықпал ететінін және азаматтардың сайлау, саяси күн тәртібін белгілеу және саясатты іске асыру сияқты саяси процестерге қызығушылығына оң әсер ететінін атап көрсетеді.

Дегенмен, мемлекеттік органдар мен азаматтар арасындағы қарым-қатынас төмен әлеуметтік желілерде кеңінен зерделенсе де, осы өзара іс-қимылдың жоғары жағы айтарлықтай дәрежеде еленбейді. Сeron, А. және Negri, F. (2016) өзінің «Саясат және Интернет» мемлекеттік саясаттың «Әлеуметтік жағы» атты мақаласында: онлайн-қоғамдық пікір мониторингі және оны саяси цикл барысында жұмылдыру» [6] ақпаратқа қол жетімділікті зерттей отырып, білім мен тәжірибе арасындағы алшақтықты жеңуге ұмтылады. Әлеуметтік желілерде

саяси цикл, бағдарлама және т. б. қалыптастыру мен дамыту барысында саясаткерлер мен шенеуніктердің іс-әрекеттерін қолдауға болады.

Саясаткерлер әрқашан азаматтардың қалауын білуге, олардың қанағаттанушылық деңгейін бағалауға және өз қызметі туралы пікір алуға мүдделі болды. Олар Интернетте қоғамдық пікір саясатты қабылдау барысында тұжырымдалған және талқыланған саясаттың түрлі баламаларына жауап бергенін көрсетеді. Олар сондай-ақ әлеуметтік желілерді талдау Үкімет қабылдаған түрлі түзетулерге жауап ретінде бәсекелес мүдделі тараптардың жұмылдыру және демобилизация процестерін үкімет жүргізген сауалнаманың және қоғамдық консультациялардың нәтижелерімен салыстыруға мүмкіндік беретінін көрсетеді» [6].

Сонымен қатар, әртүрлі саяси күштердің мүдделері жиі сәйкес келмейді, сол кезде өз мақсаттарына қол жеткізу үшін олар түрлі саяси технологияларды қолдана отырып, өз жағына қоғамдық пікірді тартуға ұмтылады.

Қоғамдық пікірді қалыптастыру технологиялары белгілі бір топта немесе жалпы қоғамда субъектілерге талап етілетін көзқарастардың, нанымдардың және қандай да бір фактілерге, оқиғаларға, құбылыстарға (процестерге) көзқарастың әсерін қалыптастыруға бағытталған дәйекті тәсілдер, амалдар мен әдістер жиынтығы болып табылады.

Қоғамдық пікірді қалыптастырудың негізгі субъектілері мемлекеттік билік органдары, жергілікті өзін-өзі басқару органдары, азаматтық қоғам институттары (саяси партиялар, қозғалыстар, ұйымдар, бірлестіктер, түрлі лоббистік қауымдастықтар және т.б.) болып табылады. Осы субъектілердің әрқайсысы қоғамдық пікірге ықпал ету үшін өз күштері мен құралдарын пайдаланады. Бірақ қоғамдық пікірді қалыптастыру технологияларының алгоритмдері әмбебап және әр түрлі жағдайларда кез келген субъектінің пайдалануы үшін қолайлы.

Бұл үдерісте олар қазіргі уақытта қоғамдық пікірді білдірудің арналары ғана емес, сонымен қатар оны қалыптастырудың негізгі құралдары болып табылатын бұқаралық ақпарат құралдары мен Интернет ерекше рөл атқарады. Ақпараттық кеңістіктегі олардың басты рөлі аудиторияның кең ауқымда қамтылуына, ақпаратты беру жылдамдығына, ақпаратты беру процесінің интерактивтілігіне негізделеді. Бірақ басты фактор олардың қол жетімділігі болып табылады [7].

Интернетке жалпының бірдей қол жеткізу сәтінен бастап

Қазақстандағы халықтың көпшілігі телевизиялық оқиғаларға қызығушылық танытпайды және ақпаратты ақпаратты жаһандық желінің ақпараттық ағынынан алады (Facebook Instagram, Twitter, LinkedIn, Instagram, ВКонтакте және т. б.).

Қазақстан халқының компьютерлік (цифрлық) сауаттылығының деңгейі 76,2% құрайды. Сонымен қатар, еліміздің ең танымал «ВКонтакте» желісінде BrandAnalitiks мәліметтері бойынша 2 млн белсенді пайдаланушы тіркелген. Instagram-да 1,5 млн. Бұл пайдаланушылар күніне кемінде бір көпшілік пост жариялады. Әлемде танымал «Facebook» желісі, Қазақстанда 2,5 млн. тіркелген пайдаланушылар бар, сонымен қатар ондағы белсенді пайдаланушылар 390 мың ғана. Twitter – де 28 600. Бұл ретте 14 млн. астам қазақстандық интернетке қолжетімділікке ие. Қазақстанның 18 млн. халқының ішінен StatCounter веб-трафигін талдаудың халықаралық құралының деректері бойынша нақты әлеуметтік желілерді тек шамамен 4 млн. ғана пайдаланады. Егер пост жазып, түсініктеме қалдыратын жеке белсенді пайдаланушыларды талдап, әр түрлі топтарға кіретін болса, онда осы пайдаланушылардың деректері 3 млн-нан сәл артық [8]. Бұл ақпарат әлеуметтік желілерді пайдаланушылар саны қоғамдық пікірді білдірудің жаңа форматы болып табылатынын көрсетеді.

Жалпы, әлемдік ауқымда, интернет-пайдаланушылардың саны 2018 жылы 4,021 млрд. адамға жетті, бұл бір жыл бұрынғы деректермен салыстырғанда 7 пайызға артық. Әлеуметтік желілер аудиториясы 2018 жылы 3,196 млрд. адамды құрайды - өткен жылғы көрсеткіштен 13% - ға жоғары. Ұялы телефондарды пайдаланушылар саны 5,135 млрд. адамды құрайды, бұл өткен жылдың мәніне 4% қосу дегенді білдіреді.

2017 жылдың соңында Smart Insights Clutch-пен бірге әлемдегі бизнес өкілдері арасында сауалнама жүргізді, онда әлеуметтік желілердің қайсысы олар үшін ең үлкен құндылықты білдіретіндігі сұралды. B2C-компанияларының арасында ең тиімді Facebook (93% респондент) болып саналады, ал B2B сегментінің көптеген компаниялары LinkedIn (93%) жақсы көреді [9].

Қазақстандағы ең танымал әлеуметтік желілерді салыстыра отырып, тіркелген аккаунттардың санына емес, белсенді пайдаланушылардың санына назар аудару маңызды.

Сонымен қатар қажетті ақпарат алу үшін классикалық бұқаралық ақпарат құралдарын пайдаланатын халықтың тағы бір бөлігі қалады (1-кесте).

1-кесте.
Қазақстан Республикасындағы бұқаралық ақпарат құралдарының түрлері

Облыс/қала	БАҚ түрі			
	ППИ	Электронды БАҚ	Интернет БАҚ	БАРЛЫҒЫ
Ақмола	89	7	10	106
Ақтөбе	70	7	6	83
Алматы	116	6	23	145
Атырау	53	2	13	68
ШҚО	124	12	10	146
Жамбыл	70	3	13	86
БҚО	86	9	6	101
Қарағанды	224	28	15	267
Қостанай	108	22	8	138
Қызылорда	116	5	7	128
Маңғыстау	37	4	7	48
Павлодар	98	9	9	116
СҚО	59	4	2	65
Түркістан	267	15	53	335
Нұр-Сұлтан қ.	348	21	67	436
Алматы қ.	917	43	83	1043
Барлығы	2782	197	332	3311

Дереккөз: ҚР Қоғамдық даму министрлігінің статистикалық деректері

Мысалы, Қазақстан Республикасы Қоғамдық даму министрлігінің ақпаратына сүйене отырып, елде 2018 жылғы желтоқсандағы жағдай бойынша жұмыс істеп тұрған 3311 бұқаралық ақпарат құралдары (бұдан әрі - БАҚ) тіркелген. БАҚ-тың жалпы санынан 2782 мерзімді баспасөз басылымдары, 127 арна, 70 радио және 332 ақпараттық агенттіктер және желілік басылымдар құрайды.

«Стратегия» әлеуметтік және саяси зерттеулер орталығымен жүргізілген әлеуметтік сауалнама деректері бойынша елдегі оқиғалар туралы ақпарат алу үшін ақпараттық-талдау сайттарын қазақстандықтардың 26% пайдаланады. Интернетті пайдаланудың өсуі жыл сайын өсіп келеді (2-кесте).

2-кесте. Халықтың Интернетті пайдалануы

2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
18,7	19,4	43,7	51,3	67,6	63,2	64,1	74,4

Дереккөз: «Стратегия» әлеуметтік және саяси зерттеулер орталығының талдау деректері.

Бұл ретте, телеарналарды ел халқының 63% тұрақты негізде қарайды, 34% әлеуметтік желілерді пайдаланады, 43% газеттердің баспа нұсқаларын оқиды, оның ішінде: жергілікті облыстық газеттер – 36%, республикалық орталық газеттер - 19%. Талдау халықтың бұқаралық ақпарат құралдарына деген сенім деңгейі мынадай екенін көрсетті: жергілікті газеттерге - 77% сенім, республикалық газеттерге - 79%. Радиостанциялардың ақпаратына сенім деңгейі: жергілікті радиостанцияларға 69%, республикалық радиостанцияларға 69% тең (3-кесте).

3-кесте. Ақпаратқа деген сенім

Ақпарат алу форматы	Елдегі оқиғалар туралы ақпарат алу үшін қолданылады (%)	Олардың ішінде таңдалған ақпарат көздеріне сенеді (%)
Мессенджерлер	37%	58%
Жергілікті газеттер	33%	77%
Жергілікті телеарналар	55%	81%
Жергілікті радиостанциялар	16%	69%
Ақпараттық-аналитикалық интернет-сайттар	26%	74%
Республикалық газеттер	19%	79%
Республикалық орталық радиостанциялар	16%	68,9%
Республикалық телеарналар	62%	82%
Әлеуметтік желілер	34%	60%
Жеке хабарлама (достар, туыстары, таныстары)	73%	78%
Ресейлік БАҚ	35%	78%
Басқа шетелдік БАҚ	7%	78%

Дереккөз: «Стратегия» әлеуметтік және саяси зерттеулер орталығының талдау деректері.

Сұралған респонденттердің 82%-ы республикалық телеарналарға, 79%-ы республикалық газеттерге сенеді, 60%-ы әлеуметтік желілерге сенеді, 78%-ы шетелдік БАҚ-қа және т.б. сенеді. Талдау халықтың сенім деңгейі оң екенін көрсетеді.

Азаматтар БАҚ-тан, әсіресе беделді газеттерден, журналдардан, теледидар арналарынан алатын ақпарат негізінен күрделі ақиқатқа қабылданады.

Мемлекеттік басқару органдарында мемлекет, саяси жүйе және саяси режим туралы, мемлекеттік қызмет саласындағы жаңалықтар туралы құзыретті қоғамдық пікір қалыптастыру, мемлекеттік қызметтің оң имиджін қалыптастыру, қоғам үшін қабылданатын шешімдердің ашықтығы мен айқындығының қажеттілігі артады. Ал бұл өз кезегінде қоғамдық пікірді басқару механизмдерін жан-жақты талдау қажеттілігін талап етеді. Өйткені, сайып келгенде, бірыңғай пікірге сүйену мемлекеттік басқарудың мақсаттары мен міндеттеріне қол жеткізуге байланысты міндеттерді табысты шешуді қамтамасыз етеді. Мұнда бұқаралық ақпарат құралдары мен әлеуметтік желілер үлкен рөл атқарады.

Қазақстанның интернет-қауымдастығының басшысы Ш. Сабиловтың пікірінше, интернеттің барлық үлкен алыптары (мысалы, Facebook немесе Twitter) жаңалықтар таспаларымен күресті бастады және өз қалауы бойынша нені көрсететінін, яғни пайдаланушылар үшін ақпараттық кеңістікті қалыптастыруға белсенді қатысады. Осыдан бірнеше жыл бұрын олар пайдаланушылардың мүдделерін қорғауда тұрды және тәуелсіздікке мүдделі болды [10].

Қазақстан Республикасы мемлекеттік қызметінің оң имиджін қалыптастыру және нығайту мемлекеттік жүйені дамытудағы басым бағыттардың бірі болып табылады. Біздің мемлекетіміздің алдында тұрған жоғары кәсіби мемлекеттік қызмет пен тиімді басқару құрылымын құру ісіндегі міндеттерді іске асыру көп жағдайда мемлекеттік қызметшінің кәсібилігіне негізделеді. БАҚ-та, әлеуметтік желілерде және тұтастай алғанда, қоғамда бұл қабылдау әрдайым оң болғанын қалаймыз. Имидждің маңызды функционалдық және мәртебелік мәні бар екенін ескере отырып, ол халықтың мемлекеттік басқару жүйесіне деген сенім деңгейінің көрсеткіші және қоғамның басқару қызметінің тиімділігін бағалау өлшемдері, мемлекет жүргізетін қайта құрулар болып табылады.

Алайда, «ақпараттық шу» деген ұғым бар, олардың ықпалымен ақпарат бастапқыда өзіне тән емес фактілерге ие болады немесе ақпарат шынайылықты көрсетпейтін белгілі бір түрде саналы түрде іске қосылады. Мемлекет қоғамдық пікірді тиімді басқару үшін ақпаратты анықтау арналарын пайдалануға болатынын да ескеру қажет. Ақпаратты түзетуге мүмкіндік беретін оң және теріс пікірлер ескеріледі. Тек осыдан кейін ғана жаңалық ресми түрде таратылады [11].

Осылайша, жұртшылықтың қажеттілігін, қоғамдық пікірдің құрылымын біле отырып, оларды басқаруға, белгілі бір түзетулер

енгізуге болады. Алайда, қоғамдық пікірге әсер ету насихаттаумен, қоғамдық сананы бұрмалаумен және т. б. алмастырылмауы тиіс екендігін есте сақтаған жөн. Негізгі мақсаты қоғамдық пікір объектісі үшін де, осы процеске тартылған субъектілер үшін де оң нәтиже болып табылады.

Нәтижелерді талқылау

Қоғамдық пікірді талдау мемлекеттік басқарудың тиімділігін бағалау тәсілдерінің бірі болып табылады (мемлекеттік органдардың есептерін, БАҚ-тағы жарияланымдарды, азаматтардың өтініштерін және т.б. зерделеу сияқты әдістермен қатар), ол басқару нәтижелерін халықтың қажеттіліктерімен, мүдделерімен және болжамдарымен салыстыруға мүмкіндік береді. Бұл ретте, халықты бағалаудың субъективті сипатына қарамастан, қоғамдық пікірді талдау мемлекеттік басқарудың тиімділігі туралы жан-жақты мәліметтер алуға мүмкіндік береді, оған зерттеу жүргізудің жаппай және мониторингтік режимі есебінен қол жеткізіледі.

Соңғы уақытта бүкіл әлемдегі, сондай-ақ Қазақстандағы әлеуметтік желілер арқылы кейбір қоғамдық топтар қоғамның әлеуметтік өмірінің түрлі аспектілерін шешуге ұмтылады немесе мемлекет саясатына ықпал ету тетіктерін іздейді. Осы процесті егжей-тегжейлі зерделеу қажет және қоғамдық пікір көшбасшыларымен өзара іс-қимылдың тиімді құралдарының көмегімен ықтимал теріс әсерлерден тиімді мемлекеттік басқару үшін бәтуаластықтар табу қажет.

Қоғамдық пікір мониторингі халық пен билік арасында нақты уақытта тиімді кері байланыс орнату құралы болып табылады. Оның көмегімен алынған деректер мемлекеттік басқару органдарының қызметін өзгертуге тікелей басшылық болып табылмайды, бірақ қоғамдық көңіл-күйдің «барометрі» болады, бұл қоғамның нақты қажеттіліктеріне сәйкес мемлекеттік органдардың іс-әрекеттерін түзетуге мүмкіндік береді. Бұл ретте әлеуметтік сауалнамалар мемлекеттік саясатты жүзеге асыруда қоғамның рөлін күшейту үшін пайдаланылуы мүмкін тетіктердің бірі болып табылады. Осыған байланысты мемлекеттік органдар қызметінің тиімділігі туралы қоғамдық пікірге тәуелсіз мониторинг жүргізу ерекше маңызды мәнге ие болады [12].

Ашық көздерде қоғамдық пікірге жүргізілген мониторинг туралы, мемлекеттік органдар мен қоғам арасындағы өзара іс-қимылдағы өзгерістер туралы акпаратты жариялау қажеттілігі туындайды. Азаматтардың мемлекеттік органдардың шешімдер

қабылдау процесіне қатысу мүмкіндігін кеңейту мақсатында қоғамдық бақылауды іске асыратын Қоғамдық кеңестердің қызметі туралы ақпаратты неғұрлым толық ашу қажет. Қазіргі уақытта Қазақстанда республикалық және өңірлік деңгейдегі 230 Қоғамдық кеңес жұмыс істейді. Нормативтік, құқықтық құжаттарға қоғамдық сараптама; қоғамдық тыңдаулар; қоғамдық маңызы бар, әлеуметтік маңызы бар мәселелер мен мемлекеттік органдардың шешімдерінің мониторингі жүргізіледі. Сонымен қатар, Қоғамдық кеңестердің жұмысы, олар бағытталған қоғам мен биліктің өзара іс-қимылының тиімді деңгейіне әзірше көшкен жоқ.

Сондай-ақ, әлеуметтік желілердегі краудсорсинг платформаларының форматын пайдалана отырып, азаматтық қоғамның белсенді мүшелеріне басқарушылық шешімдерді қабылдау процесіне қатысуға мүмкіндік пайда болады. Қазақстанда ақпараттың көлденең-тік қозғалысын қамтамасыз ететін матрицалық және желілік құрылымдарды құру тәжірибесі пайда болды. Краудсорсинг сияқты технологияларды пайдалану іс жүзінде саясаткерлер, мемлекеттік қызметшілер, сарапшылар қауымдастығы, азаматтық қоғам институттары мен қатардағы азаматтар арасындағы шектерді жояды.

Краудсорсинг мемлекеттің нормашығармашылық саясатының ашықтығы мен айқындығын қамтамасыз етуге, кең қоғамды зерттеуге тарта отырып, стратегиялық құжаттарды әзірлеуге ықпал етуі мүмкін. Шет елдердің тәжірибесі бұған мысал болып табылады. Мысалы, краудсорсинг платформасы: АҚШ-тағы қоғамдық бақылау (SeeClickFix), Ұлыбританиядағы краудсорсинг (FixMyStreet), Қытай (CCDI) және т.б. [13].

Қазақстанда сондай-ақ халықтың қалың жігінің қатысуымен краудсорсингтік платформаларды пайдалану тәжірибесі пайда болады, сонымен қатар ҚР Мемлекеттік қызмет істері және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігі Парламентшілікті дамыту қорымен бірлесіп іске асырған «Қоғамдық бақылаудың интерактивті картасы» жобасы іске қосылды. Краудсорсингтің сөзсіз қадір-қасиеті ол түрлі әлеуметтік топтардың мүдделерін қамтамасыз етуге, мемлекет пен қоғам арасында диалог құруға, сондай-ақ мемлекеттік органдардың іс-әрекетіне қоғамдық бақылауды арттыруға бағытталған.

Қазақстанда Қоғамдық кеңестердің, краудсорсингтік платформалардың жұмыс істеу тәжірибесі оң болып табылады, бірақ азаматтардың назарын аудару мен тартуды, олардың

басқару процесіне қоғамдық пікірін көздейтін жаңа нысандар мен технологиялар қажет. Бұл ретте әңгіме тек азаматтық қоғамның белсенді бөлігі ғана емес, адамдардың кең ауқымын тарту, оларды басқару шешімдерін қабылдау үшін біріктіру туралы болып отыр.

Қорытындылар

Мемлекеттік басқару органдары жүйесіндегі қоғамдық пікірді зерттеу тақырыбы жеткілікті көлемді. Қазіргі уақытта виртуалды ақпараттық кеңістік қарым-қатынастың, ақпарат алудың, көптеген міндеттерді шешудің жалпыға қол жетімді нысаны болды. Мысалы, қазіргі қоғамдағы және мемлекеттік басқару жүйесіндегі трансформациялық үдерістерді дамыту, мемлекеттің әлеуметтік мәселелерін шешуге үлкен әлеуметтік топтар мен қауымдастықтардың қатысуы, дауыс беру құқығы бар және өз ұстанымын жария етуге қол жеткізуге ие әлеуметтік желілерде мемлекеттік емес ұйымдар мен бірлестіктердің, қоғамдық пікір көшбасшыларының пайда болуы, осы бағыттардың барлығы қоғамдық пікірдің мәселесін зерттеу қажеттілігін анықтайды.

Қазақстандық қоғамда болып жатқан, бірінші кезекте саяси және әлеуметтік-экономикалық үдерістерді реформалауға, оларды мемлекеттік басқару саласына таратуға байланысты қарқынды өзгерістер қоғамдық пікірге барабар және уақтылы талдау жасауды талап етеді.

Қоғамда және мемлекеттік басқару жүйесінде жаңа міндеттерге сәйкес болып жатқан қоғамдық трансформациялардың үрдістері мен серпінін ұғыну қажеттілігі аса өткір сезіледі.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Липпман, Уолтер. Общественное мнение/Пер. с англ. Т.В.Барчуновой. – М.: Институт Фонда «Общественное мнение». 2004. – 384с.; <http://socioline.ru/book/uolter-lippman-obschestvennoe-mnenie>
2. Э. Нозль-Нойман. Общественное мнение. Открытие спирали молчания. Издательство «Прогресс-Академия», Москва, 1996 г..
3. Левада. Ю. Сознание и управление в общественных процессах «Вопросы философии» № 5. 1966; Памяти Юрия Александровича Левады / [сост. Т. В. Левада]. – Москва : Издатель Карпов Е.В., 2011. – 475 с.
4. Франц В.А. Управление общественным мнением. – Екатеринбург: Изд-во Урал университета, 2016. – 135с..
5. Горшков М. К. Общественное мнение. М., 1988, с. 196, 186, 372.
6. Ceron, A. и Negri, F. (2016). The “Social Side” of Public Policy: Monitoring Online Public Opinion and Its Mobilization During the Policy Cycle. Policy & Internet 8 (2) DOI:10.1002/poi3.117

7. Веснин А.В. Технологии формирования общественного мнения. Власть, 2016 ВАР. <https://cyberleninka.ru/article/n/tehnologii-formirovaniya-obschestvennogo-mneniya>
8. Сколько казахстанцев сидит в социальных сетях. <https://www.zakon.kz/4948958-skolko-kazahstantsev-sidit-v-sotsialnyh.html>
9. Сепреева Ю. Социальные сети в 2018 году: глобальное исследование. <https://www.web-canape.ru/business/socialnye-seti-v-2018-godu-globalnoe-issledovanie/>
10. Сабиров Ш. Социальные сети, разделили мир. <https://www.kaztag.info/ru/interview/shavkat-sabirov-sotsialnye-seti-razdelili-kazakhstan>
11. Гудулова Г.О. Структура общественного мнения и основы его формирования. Политические науки. Выпуск №1(67), Январь 2018; <http://www.enbek.gov.kz/ru/node/349418>
12. Каминский В.С. Общественное мнение как индикатор эффективности государственного управления. Проблемы развития территории, 2015. <https://cyberleninka.ru/article/n/obschestvennoe-mnenie-kak-indikator-effektivnosti-gosudarstvennogo-upravleniya>
13. Хайрутдинова Л. Антикоррупционный краудсорсинг, как социальный механизм обратной связи по схеме «общество-государство-общество» в противодействие коррупции. Современные научные исследования и инновации. 2016 // <http://web.snauka.ru/issues/2016/08/70570>

Исатай Минуаров
әлеуметтанушы

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ САЯСАТТЫҢ ЖҮРГІЗІЛУ БАРЫСЫ

Аңдатпа. Мақалада еліміздегі ұлттық саясатты қамтитын ресми құжаттар, оның ішінде бірнеше бағдарлама мен мақала зерделенген. Ресми құжаттарда титулды ұлттың тарихына, мәдениетіне, тіліне басымдық берілетінін және мұның елдегі әлеуметтік-демографиялық өзгерістерді ескере отырып жасалып жатқаны айтылады. Автор уақыт өтуімен ұлттық риторика күшейе беретінін ескере отырып, БАҚ контентін реттеу арқылы аудиториялар арасындағы тепе-теңдікті сақтау және Қазақстан халқы ассамблеясының өңірлердегі жұмысын жандандыру туралы ұсыныс білдіреді.

Түйін сөздер: қазақстандық ұлт, титулды ұлт, ұлттық саясат, әлеуметтік-демографиялық тенденциялар, ұлтаралық тұрақтылық.

Исатай Минуаров О ХОДЕ ПРОВЕДЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация. В статье представлен анализ официальных документов, включающих национальную политику страны, в том числе несколько программ и статей. Отмечается, что в официальных документах делаются акценты на историю, культуру, язык титульной нации и данная тенденция объясняется социально-демографическими изменениями, происходящие в стране. Учитывая возможности усиления со временем национальной риторики, автор статьи предлагает сохранить равновесие между аудиториями путем регулирования контента СМИ и активизировать работу Ассамблеи народа Казахстана на местах.

Ключевые слова: казахстанская нация, титульная нация, национальная политика, социально-демографические тенденции, межнациональная стабильность.

Isatai Minuarov

ON THE PROGRESS OF NATIONAL POLICY IN KAZAKHSTAN

Abstract. The article studied official documents that include the country's national policy, including several programs and articles. It is noted that the official documents emphasize a history, culture, language of the titular nation and this trend is being deprived of the socio-demographic changes taking place in the country. Given the possibilities of strengthening national rhetoric over time, the author of the article suggests maintaining a balance between audiences by regulating media content and intensifying the work of the Assembly of People of Kazakhstan in regions.

Key words: *Kazakhstani nation, titular nation, national policy, socio-demographic trends, interethnic stability.*

Тәуелсіздік жылдары қандай өзгерістер болды және оған қатысты саясат қалай жүргізілуде? Бұл тақырыпқа зер салып көреміз. Жалпы, еліміз тәуелсіздік алған бойда саяси элитаның алдында үлкен диллема тұрды. Әлеуметтік-экономикалық саясатты алмағанда, ұлттық саясат та басымдылыққа ие болып, ұлттық бірегейлігімізді (national identity) қалыптастыру сияқты өзекті мәселе туындады.

Мемлекеттің көпұлтты палитрасы және елдің солтүстігіндегі сепаратистік топтардың болуы ұлттық саясаттың ресми бағыты ретінде «қазақстандықтар» азаматтық ұлтын қалыптастыруға түрткі болды. Бұндай қадамға баруға толықтай негіз бар еді. Өзге посткеңестік мемлекеттерге қарағанда Қазақстанның саяси элитасы демографиялық, этностық және тіл саясатында радикалды шаралардан бас тартып, барлық ұлт өкілдеріне тең көлемде «кеңістік» ұсынды. Радикалды деуіміз – басымдықты тек титулдық ұлтқа беріп, өзге диаспоралар немесе азшылықтардың (minorities) мүдделерін тиісті дәрежеде ескермеу. Қазақстанда орыс тіліне ресми статус беру – ұлтаралық консолидацияны күшейтуде

алғашқы қадамдардың бірі болды. Екіншіден, элита тарапынан барлық күш сананың «деэтнизациясына» жұмылдырылды: бұл дегеніміз, азаматтың белгілі бір ұлтқа жатқызылуы саяси категория ретінде қабылданбауы. Осының барлығы Қазақстандағы азаматтық дискурстың пайда болуының алғышарты болды.

Қазақстандық кейс ұлт және ұлттық бірегейлік мәселесімен айналысатын отандық және шетелдік академиялық орталарда әлі күнге дейін үлкен қызығушылық тудырып келеді. Әсіресе, шетелдік ғалымдардың сараптаманы классикалық ғылыми теориялармен үйлестіре білуі, концепцияларды тиімді түрде пайдалана білуі назар аудартады.

Негізгі тенденциялар

Тәуелсіздігіміздің 28 жылы ішінде еліміздің демографиялық және әлеуметтік-мәдени ахуалы едәуір өзгеріске ұшырады. Мысалы, негізгі тенденциялар қатарына төмендегілерді атасақ болады:

■ Еліміздің солтүстік облыстарында орыс/славян ұлт өкілдері үлесінің азаю тенденциясы жүріп жатыр. Әрбір солтүстік өңірде орыс/славяндардың үлесі жалпы халықтан есептегенде 36%-тен 50%-ке дейін құрайды. Өз кезегінде бұл аталған топтарды көпшіліктен (majority) азшылық (minority) статусына айналдырды (Қостанай облысы мен СҚО-дан басқа). Бұл еліміз үшін 1990-жылдардан бері болған ең үлкен өзгеріс.

■ Қазақстаннан Ресейге жаппай иммиграциялық ағын 1990-жылдарда қарқынды түрде жүрді, дегенмен бұл тенденция әлі де жалғасын табууда. Орыс/славян ұлтының өкілдері өз еркімен көшуде және 2006 жылы Ресей басшылығы енгізген қандастарды тарихи отанға қайтару бойынша арнайы бағдарламаның аясында көшуде. Мысалы, Ресей Федерациясының жаңадан азаматтық қабылдағандардың арасында үлесі ең үлкен топ – бұрынғы қазақстандықтар.

■ Маңызды фактордың бірі ретінде орыстардың/славяндардың ел ішіндегі демографиялық жағдайын айтсақ болады. Елдегі орыс ұлты өкілдерінің орта жасы – 44 жас, ал қазақтардың арасында бұл көрсеткіш екі есе аз – 23 жас. Бұл өте үлкен демографиялық айырмашылық: яғни, 10-20 жылдан кейін Қазақстандағы орыс/славяндардың негізгі бөлігі зейнетақы жасына жетеді деген сөз.

■ Тағы да негізгі тенденция ретінде қазақтар арасындағы жаппай урбанизация жүріп жатқанын айтуға болады. 1970-жылдардан бері қалаларда тұратын қазақтардың саны 1-ден 5 миллионға ұлғайды.

Нәтижесінде, қазақтардың жартысы қазіргі кезде қалаларда тұрады деп айтуға болады.

■ Тіл факторы. Қазақ тіліне қатысты билік тарапынан ұсынылған бастамалардың біраз бөлігі 2000-жылдардың басында аса сәтті болған жоқ. Дегенмен, қазіргі «қазақылану» өздігінен болып жатқан процесс: мемлекеттік тілде сөйлейтін және қазақтілді контентті тұтынатын жаңа ұрпақ пайда болуда, көпшілігі қазақтілді боп есептелетін өңірлердегі халықтың урбандалуы. Қазақ жастары, айта кетерлік бір жайт, солтүстік көршіміздің ықпалынан өздерін алшақ ұстауға тырысады.

■ Қазақтілді ақпарат кеңістігі кеңейіп, орыстілді ақпарат сегменті кішіреюде.

■ Жоғарыда аталған тенденциялардың орын алуы мемлекеттік элита тарапынан қандай реакция тудырады деген заңды сұрақ туындайды. Оған қоса, осы факторлардың «азаматтық ұлт» ресми дискурсына, яғни титулды ұлт пен өзге этностық топтар арасындағы тепе-теңдікті сақтауға бағытталған саясатқа қаншалықты әсер ететіні де басқа сұрақ. Осы сұрақтарға жауап беру үшін ұлттық саясатқа қатысы бар бағдарламалар мен бастамаларға қысқаша талдау жасау маңызды. Бұл талдау саяси элитаның өзгеріп жатқан демографиялық және тілдік ахуалға қаншалықты реакция жасап жатқанын көрсететін болады. Талдауға 2011-2018 жж. аралығында шыққан сегіз құжат енді (5-құжаттан басқа). Аталмыш мәтіндерді талдауда қажетті сараптамалық құрал боп саналатын сыни дискурс әдісінің рөлін атап өткен жөн.

1. ҚР тілдерді дамыту мен қолданудың 2011 - 2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. Аталған бағдарламада қазақ тілі мемлекеттік/ұлттық бірлігінің жалғыз факторы ретінде қарастырылады. Мемлекеттік тілде білім беру, әкімшілік және БАҚ салаларында жан-жақты насихаттау мен тарату бойынша нақты міндеттермен ерекшеленді. Орыс тілінің ресми статусына қарамастан, негізгі басымдық қазақ тіліне берілген. Тағы да көзге түсетін фактілердің бірі – бірқатар мақсаттар мен міндеттерді орындауға арнайы дедлайндар қойылған. Мысалы, 2020-жылға қарай халықтың 95 проценті қазақ тілінде жетік деңгейде меңгеруі керек. Құжатта орыс тілі мен басқа тілдер туралы айтылғанымен де, олардың жиілігі қазақ тілінің жиілігіндей емес. Құжаттың тағы бір ерекшелігі – ағылшын тілінің білім беру саласына кеңінен енгізуінде.

2. «Мәдени мұра» бағдарламасы және ҚР Мәдени даму концепциясы – еліміз ұстанған мәдени плюрализм саясаты

мен «балқыту қазаны» моделіне қарама-қайшы келетін бағдарламалар. Аталған құжаттарда қазақстандық ұлттың мәдени коды қазақтың ұлттық мәдениеті арқылы қарастырылған. Оған қоса, тарихи орындар мен музейлерді сақтауға, мәдени бағдарламаларды насихаттауға және басқа да қазақ мәдениетін жетілдіруге бағытталған шаралардың қажеттілігі қарастырылған.

3. «Мәңгілік Ел» патриоттық акті – Президенттің «Қазақстан – 2050» стратегиясы аясында жариялаған жобасы. Аталған құжат өзінің мемлекеттік идеология ретінде рөлін жоғалтқанымен, саяси элитаның азаматтықтан гөрі этностық ұлттық саясатты жүргізуге ниетінің көбірек екенін көрсетеді. Елдегі азаматтық ұлттың және «Бір ел. Бір тағдыр» принципінің маңыздылығы жайлы айта отырып, бағдарламаның авторлары қазақтың тарихына, символдарына және мәдениетіне жиі сілтеме жасайды.

4. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» – қазіргі идеологияның рөлін атқарып жатқан мақала форматындағы құжат. Мақаланың мазмұны, ондағы міндеттер этноұлттық сипатта жасалған. Сананы өзгерту және қазақстандықтардың мәдениетін жетілдіру тек қана қазақтың ұлттық салт-дәстүрлері, рәсімдері, тарихын зерделеу, тілі және мерекелері арқылы жүзеге асатын жоба түрінде берілген. Айта кететін бір жайт, латынға көшу мотиві аса сақтықпен түсіндірілген, яғни «ұлттық», «русский вопрос» мәселесін айналып өткен. Жаңа алфавитке көшу «модернизация/экономика» сияқты мотивтер көрсетілген және латын қарпі елдің технологиялық әлеуеті дамуының драйвері ретінде түсіндірілген.

5. ҚР БҒМ «Қазақ жазбасының латын қарпіне көшуі туралы» сараптамалық анықтамасы (2007) – мемлекеттік ресми құжаттардың ішінде отарлық саясатқа қарсы және антисоветтік, ұлтшыл риторикамен жазылған жалғыз құжат. Сараптамалық анықтама 2007 жылы латынға көшу идеясы көтеріліп жатқан кезде жазылған. Құжатта алфавит реформасы орыс мәдениеті мен тілінен алшақтап, түркі әлеміне жақындау қажеттілігімен түсіндірілген (*«О переходе казахской письменности на латинскую графику. Предварительная аналитическая записка»*).

6. «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» – басты қозғалатын мәселе әлеуметтік-экономикалық мазмұнда болғанымен, Президенттің бұл жолдауында тіл мәселесі де қозғалған. Назар аударатын бір тұсы – қазақстандықтардың әлеуетін дамыту (ІТ біліктілікті, қаржылық сауаттылықты қалыптастыру және жастарды патриотизмге баулу) білім саласында ағылшын тілінің

рөлін арттырумен тікелей байланыстырылған. Орыс тілі жайлы сөз қозғалмаған және қазақ тілінің басым рөлін сақтап қалатындығы жайлы айтылған.

7. «Серпін» – жасырын месседжі бар ұлттық жоба. Бағдарламаны іске асырудағы алғышарт ретінде елдегі еңбек нарығын дамыту қажеттілігі және жұмыссыздыққа қатысты мәселелерді шешу алға қойылған. Дегенмен, бағдарламаны тек «экономикалық» себептермен жасалған деп айту қиын. Бұлай деуіміз, елдің этностық картасындағы осы бағдарлама аясында жастарды «экспорттаушы» және «импорттаушы» өңірлерді алып көз жеткізуге болады. Мемлекет қазақыланған облыстардан (Қызылорда – 96%, Маңғыстау – 90.26%, Атырау – 92.12%) жастарды халқының басым бөлігі славян топтары кұрайтын және қазақтар азшылық боп табылатын өңірлерге (орыс/славяндар: СҚО – 49.7%, Қостанай – 41.6%) көшіруде.

8. «Ұлы даланың жеті қыры» – ұлтты қалыптастыру жағынан маңызды компоненттері бар мақала. Қазақ халқының ұлттық бірегейлігін тарих тұрғысынан нығайту және оны өзге ұлт өкілдері арасында кеңінен таратуға бағытталған жобалары бар. Рухани жаңғыру бағдарламасындағы «Туған жер», «Қазақстанның қасиетті географиясы» мен «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласындағы «Архив – 2025», «Ұлы даланың ұлы есімдері», «Түркі әлемінің генезисі», «Дала фольклоры мен музыкасының мың жылы» және басқа да тарихи жобалар арасында тығыз идеологиялық байланыс бар.

Қорытындай келе, жоғарыдағы жобалар саяси элитаның елдегі өзгеріске ұшырап жатқан демографиялық және тілдік ахуалға қалыпты реакциясы деп айтуға болады.

Қатерлер

Қазақ бірегейлігіне шамадан тыс акцент қою, титулды ұлттың этномәдени символдарын үздіксіз ұлықтау және өзге де ұлт өкілдерінің әлеуметтік-мәдени қажеттіліктеріне мән бермеу алдағы уақытта қазақтардың арасында ұлтшыл риториканы күшейте бермек. Ең алдымен, қазақ ұлтшылдығының күшеюі барлық қоғам салаларының «қазақылануы» жағдайында тәрбиеленген және жаңа ұрпақтың факторымен байланысты. Бұл жағдайда жаңа/жас ұрпақ ұлтаралық достықты сақтауға бағытталған ұрандар «қазақы» тақырыптан басым болуына жол бермейді деп айтуға болады. Осылайша, қазақ ұлтшылдығының күшеюі өзінің шырқау шегіне

жетіп, бұл факторды тиісті дәрежеде ескермеу ел тұрақтылығына нұқсан келтіруі әбден мүмкін.

Қорытынды

Сараптама көрсеткендей, ұлттық саясат елдегі этностық ортада болып жатқан өзгерістермен ілесіп жүргізілуде. Жоғарыдан жүргізіліп жатқан саясат қазақстандық ұлттың біртұтастығын сақтау, азаматтық бірегейлікті нығайту деген сияқты ұрандар арқылы жүзеге асуда. Дегенмен, осы саясаттың астарында титулдық ұлттың бірегейлігін кеңінен насихаттау да жүріп жатыр.

Қарқынды жүріп жатқан деруссификация (орыс мәдениетін әлсірету) және қазақтандыру, ең бірінші кезекте, елдегі өзгерген әлеуметтік-демографиялық траекториясының нәтижесі. Орыс/советтік бірегейлігі бұрынғыдай ықпалын жоғалтып, алдағы уақытта саяси маңыздылығы болмайды. Соңғы статистикалық мәліметтерге сүйенсек, елдегі қазақ халқының үлесі 70%-ті құрайды. Бұл дегеніміз, қалған 30% өзге ұлт өкілдерінің мәдени қажеттіліктері де есепке алынуы керек екенін білдіреді.

Ұлтаралық тұрақтылықтың сақталуы үшін және әлеуметтік қақтығыстарды болдырмас үшін келесідей шараларды орындау ұсынылады:

- Қоғамдық-саяси бағыттағы БАҚ контентін реттеп отыру қажеттілігі бар. Қазақстандағы масс-медиа қазақтілді және орыстілді болып екі лагерьге бөлінетіндіктен бұндай шараның маңыздылығы туындайды. Ұлттық мәселелерді қозғау барысында БАҚ өкілдері тек этиканың аясында қызмет етуі керек. Екі БАҚ та теңдік принципін ұстанып, қазақтардың және басқа ұлт өкілдерінің ақпараттық қажеттіліктерін ескеруі қажет.

- Мемлекеттік қызметкерлер мен БАҚ өкілдеріне «контекстке» немесе аудиторияға қарай байланысты өзгертін Президенттің риторикасын үлгі ретінде алу керек. Бұл екі аудиторияның арасында тепе-теңдікті сақтауға сепші болады.

- Қазақстан халқы ассамблеясы тек жыл сайынғы съезбен шектелмей, өңірлердегі орталықтардың жұмысын белсенді түрде жүргізіп тұруы маңызды.

Мукеш Кумар Мишра

*Ішкі Азиялық зерттеулер орталығы
Халықаралық зерттеулер мектебі,
Джавахарлал Неру университеті, Нью-Дели, Үндістан*

ДЕМОКРАТИЯНЫ НЫҒАЙТУ ЖОЛЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ МІНДЕТТЕРІ: «ҚАЗАҚСТАН -2050» СТРАТЕГИЯСЫН» ТҮЙСІНУ

Аңдатпа. Мақалада «Қазақстан-2050» стратегиясы» құжатында көтерілген Қазақстандағы демократияны нығайтудың жаңа стратегиясы қарастырылады. Сонымен қатар автор Қазақстанда қабылдануы тиіс демократияның жаңа үлгісін талдап, демократиялық реформалардың саяси салада ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік-экономикалық саладағы көрініс беруін де саралайды. Қорытындылай келе, «Қазақстан-2050» стратегиясы» бағдарламасы ұзақ уақыт бойы бірпартиялық басқаруда болған Қазақстанға ұлт құрылысында одан әрі жаңа серпін береді деп күтіледі.

Түйін сөздер: демократия, жаңғырту, мемлекеттілік, реформалар, 100 нақты қадам, Қазақстан

Мукеш Кумар Мишра

ЗАДАЧИ КАЗАХСТАНА ПО УКРЕПЛЕНИЮ ДЕМОКРАТИИ: ПОНИМАНИЕ «СТРАТЕГИИ «КАЗАХСТАН-2050»

Аннотация. В данной статье рассматривается новая стратегия укрепления демократии в Казахстане, отраженная в документе «Стратегия 2050». Автор также дает анализ новой модели демократизации в Казахстане, в которой стратегии демократических реформ представлены не только в политической, но и в социально-экономической областях. Программа «Стратегия «Казахстан-2050» дает Казахстану дальнейший импульс для его национального строительства, которое долгое время находилось под однопартийным правлением.

Ключевые слова: демократия, модернизация, государственность, реформы, 100 конкретных шагов, Казахстан

Dr. Mukesh Kumar Mishra
**KAZAKHSTAN'S QUEST FOR STRENGTHENING
DEMOCRACY: UNDERSTANDING STRATEGY KAZAKHSTAN
2050 PROGRAMME**

Abstract. This article explores the new strategy of strengthening democracy in Kazakhstan as declared in its “Strategy 2050” document. It also seeks to analyze the new democratization model Kazakhstan wants to adopt, besides highlighting the democratic reforms strategies not only in political but also in the socio-economic fields. In conclusion, it can be said that Strategy Kazakhstan 2050 Programme appears to give Kazakhstan further boost for its nation-building in a country that experienced one party-rule for a long time.

Keywords: *democracy, modernization, statehood, reforms, 100 Concrete Steps, Kazakhstan*

Кіріспе

Қазақстанның мемлекет, ұлт немесе демократиялық қоғам туралы тарихи зердесі Кеңес Одағы ыдырап, 1991 жылы тәуелсіздік алғанға дейін болмаған еді. Бұл 90-шы жылдардың аяғында ұлттық институттардың құрылысының және экономиканың өсуіне бастама берді. Жас демократия тәжірибесі Қазақстанға әлемдік аренада, мысалы, Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымында (ЕҚЫҰ) және Ислам ынтымақтастығы ұйымында (ИЫҰ) 2010 және 2011 жылдары төрағалық қызметін атқаруға септігін тигізді. Демократиялық реформалар процесінде Қазақстан саясатындағы оқиғалардың осындай дамуының арқасында посткеңестік дәуірде жаңа бірегейлікке ие болды. ХХІ ғасырда Қазақстанның саяси дамуын екі оң фактор айқындайды: «біріншісі - ол 2002 жылдың күзінде ҚР Президенті жанындағы омбудсмен лауазымын енгізу, ал екіншісі - 2002 жылдың желтоқсанында Алматыда құрылған тұрақты жұмыс істейтін кеңесші мекеме (ТЖКМ) болды». [1] ТЖКМ - бұл Қазақстан үкіметімен демократияландыру процесі мен азаматтық қоғамды дамытуды жүзеге асыратын орган, оның аясында «барлық

саяси партиялар, қозғалыстар, қоғамдық ұйымдар мен кәсіподақтар үкіметпен диалог жүргізуге шақырылды». Посткеңестік Қазақстанның тағы бір маңызды аспектісі - бұл батыстық елдер үкіметтік емес ұйымдарды құруда ғана емес, қаржыландыруда да көптеген көмек көрсеткен құқықтық реформалар. Барлық ҰЕҰ саяси, құқықтық, әлеуметтік және экономикалық реформалардың қажеттілігі туралы хабардар ету мақсатында елдегі білім беруді дамыту бағдарламалары бойынша жұмыс істейді. Мақсаты - «өткен тоталитаризмнен демократияға өту процесі туралы халықты хабардар ету». [2]

Тәуелсіздік алғаннан кейін қазақ үкіметі 1993 жылғы конституцияға сәйкес қуатты үш тірегі бар, яғни атқарушы билік, парламент және сот билігі болып құрылды. Жалпы, ел тәуелсіздік алғаннан кейінгі басқару Нұрсұлтан Назарбаевтың билігінде болды. Конституция 1995 жылдың басында Парламент өкілеттігі тоқтатылғаннан кейін Президент Назарбаевқа берілген жоғары өкілеттіктерді бекітті. Негізінен, «ол президенттік басқару нысанындағы унитарлы мемлекет ретінде Қазақстанның бұрынғы конституциялық анықтамасын жалғастырды». 1995 жылғы Конституцияда бекітілгендей, парламент екі палатадан тұрды: (а) Сенат және (б) Мәжіліс. Конституция сонымен бірге елдегі барлық судьяларды тағайындау мерзімімен жалғасты. Алайда, жаңа сот жүйесі үшін 1995 жылғы Конституция барлық соттарды Жоғарғы Сотқа бағындырды.

Қазақстан Парламенті 2007 жылы, соңғы онжылдықта ең түбегейлі өзгеріске ұшырады, Сенатқа және Мәжіліске де орындар қосылып, соңғы орган пропорционалды өкілеттік жүйесі арқылы сайланып, ал Қазақстан халқы ассамблеясының ішінен тоғыз мүше сайланды. Бірақ Назарбаев сияқты тәжірибелі мемлекет қайраткері мен басқарушының билікті қолына алуы дағдарыс жылдарында Қазақстан үшін экономикалық және әлеуметтік-саяси өзгерістерге төтеп беруіне ықпалды болды. 2007 жылы енгізілген түзетулер нәтижесінде «Негізгі өкілеттіктер Президенттен Парламентке берілді. Жаңа өзгерістер Парламенттің Үкіметті құрудағы беделін арттыруға, сол арқылы Президенттің өкілеттіктерін азайтуға бағытталған» [3].

2005 жылғы Президент сайлауы елдің және Орталық Азия аймағының болашағына әсер еткен Қазақстан тарихындағы елеулі оқиға болған еді. 2005 жылғы 4 желтоқсандағы Президент сайлауында Назарбаев 90 пайыздан астам дауысқа ие болып, қайта

Президент болып сайланды. Ол бұған дейін Орталық Азияның басқа елдерінде өткізілген Президент сайлауы тәжірибесін қолданған еді. Келесі сайлау өткізілгенге дейін Назарбаев жеті жыл бойы Қазақстанды 2012 жылға дейін басқаруы керек болғандығын атап өткен де жөн. Сонымен қатар, «2011 жылдың қаңтарында Парламенттің төменгі палатасы Назарбаевқа президенттік мерзімін 2020 жылдың желтоқсанына дейін ұзарту туралы референдум өткізу туралы үндеу қабылдады». Осылайша, «Қазақстан Конституциясына өзгерістер енгізу туралы» Заң жобасы Парламенттің бірлескен отырысында мақұлданды. Бірақ 2011 жылғы 6 қаңтарда Президент Назарбаев оны 2020 жылға дейін билікте қалдыру туралы шарадан бас тартқан болатын. «Назарбаевтың ұсынылған референдумды қабылдамау туралы шешімі негізінен оның демократиялық нормаларды сақтауды қалауымен байланысты болуы мүмкін, сонымен бірге оның халықтың кең қолдауына ие екендігін растайды».

Әлеуметтік, экономикалық және саяси салаларды демократияландыруға қатысты «Қазақстан - 2030» стратегиясы 1997 жылы Қазақстан егемендігін қалыптастыру кезеңі болып саналды. Қазір бұл стратегияның негізгі параметрлері орындалды деп саналады, сондықтан жақында ол «Қазақстан – 2050» стратегиясы деп жарияланды. Бұл өзгермелі әлем жағдайында қарқынды дамып келе жатқан Қазақстан үшін жаңа саяси бағыт болып саналады. Қиындықтардың жаңа парадигмасы пайда болды, сондықтан 2050 жыл - әлемдік қауымдастық қабылдаған нақты уақыт кестесі. Біріккен Ұлттар Ұйымы «Өркениеттер болашағы» 2050 жылға дейінгі мерзімге ғаламдық болжам жасаған болатын. Азық-түлік және ауылшаруашылық ұйымы 2050 жылға дейінгі болжамды есебін берді. Қазіргі таңда көптеген елдер ұзақ мерзімді стратегияларды әзірлеп, оларды қабылдауда. «Қазақстан - 2050» стратегиясы оның жетістіктері мен даму моделі жаңа саяси бағыттың негізіне айналуы үшін елдің алдыңғы стратегиясымен интеграциялауға бағытталған.

Соңғы оқиғалар

2016 жылдың 16 желтоқсанында Қазақстан өз тәуелсіздігінің 25 жылдығын атап өтті. Тәуелсіздік алғаннан бері Қазақстан демократиялық реформаларды жүргізуде үлкен жол кешкен болатын. Қазақстанның демократиялық даму жолы ұзақ және үздіксіз болғандықтан, мемлекет ретінде қалыптасудың алғашқы кезеңінде елге Президент тарапынан ықпалды билік талап етілді.

Алайда президенттік биліктің мықты болуы өтпелі кезеңнің алғашқы жылдарымен де байланысты. Бірақ соңында Қазақстан өзінің саяси жүйесін демократияландыруға, оның ішінде Президенттің өкілеттіктерін тоқтатуға бейім болды. 2017 жылғы 31 қаңтарда баспасөзде шыққан стратегиялық құжатта «Президент Нұрсұлтан Назарбаев елдің жаңа, модернизацияның үшінші кезеңі деп санайтынына» баса назар аударылған [4]. Біріншісі әрі маңыздысы, «Нарықтық экономика қағидаттарына негізделген мүлдем жаңа мемлекет құру; екіншісі - 2030 стратегиясын жүзеге асыру және еліміздің астанасы - Астананы құру», - деп Н.Назарбаев 2017 жылғы 25 қаңтарда халыққа жолдауында мәлімдеген болатын. «Қазақстан қарқынды дамып, дамыған 50 елдің қатарына кірді, дегенмен технологиялық саладағы түбегейлі өзгерістер экономикалық өсудің жаңа моделіне көшуді қажет етеді», - деп модернизацияның үшінші кезеңі туралы айтып өтті.

Назарбаевтың «үшінші жаңғырту» – бұл Қазақстан экономикасындағы жеделдетілген технологиялық жаңарту» деп атап өткен маңызды басымдықтарының бірі. Бұл «цифрлық технологиялар» негізінде жаңа инновациялық секторларды құруды қарастырады. Ол осы мақсатта «мемлекеттің экономикаға қатысуын барынша азайту, бизнеске жұмсалатын барлық шығындарды азайту және мемлекеттік-жеке серіктестікті дамыту қажет» деп атап өтті. Ол ауыл шаруашылығы, көлік, логистика, жылжымайтын мүлік нарығы, білім беру, денсаулық сақтау және халықты әлеуметтік қорғау келешектегі даму моделіндегі маңызды мәселелердің бірі болып қала беретінін атап өтті. Елдің макроэкономикалық саясаты да модернизацияны қажет етеді. Ол Үкіметке елдің үшінші жаңғыруы, яғни «Қазақстанның ұлттық технологиялық бастамасы» бойынша 2025 жылға дейінгі дамудың стратегиялық жоспарын жасауды тапсырды. Бұл елдегі экономикалық өсудің болашақта оң болатынына сенімді болу үшін, сондай-ақ «Қазақстан-2050» стратегиясының әлемдегі ең дамыған 30 елмен байланыс орнатудағы басты мақсатына қол жеткізу болып табылады. Назарбаев халыққа жолдауында билік тармақтары арасында рөлдер мен функцияларды қайта бөлу қажеттілігін атап өтті. Негізгі идея Президенттің бірқатар өкілеттіктерін Парламент пен Үкіметке табыстауында [5]. Сондықтан, мақаланың негізі – Президенттік өкілеттіктердің жойылуының Қазақстандағы реформаларға әсері туралы.

Даму жолындағы маңызды қадамдар

2007 жылы 16 мамырда Назарбаев Үкіметі Конституцияға Парламенттің күшін арттырған бірқатар өзгертулер енгізді. Бұл республиканың Президенттіктен Парламенттік басқару нысанына ауысуына жол ашты. Парламенттің рөлі «депутаттар санын көбейту, парламенттік көпшілік қағидаттары бойынша Үкіметті құрудың жаңа процедураларын енгізу, Мәжілістің төменгі палатасына депутаттардың пропорционалды сайлау жүйесін құру, Сенат депутаттарының партиялық құрамын жоққа шығару және парламенттік көпшілік принциптері арқылы ұлғайтылды» [6]. Үкіметті құрудың жаңа жүйесіне сәйкес, «Премьер-Министрді Президент саяси партиялармен кеңескеннен кейін және Парламент депутаттарының көпшілігінің иелігінен тағайындайтын болады» деп белгіленген. Мұндай нормаларды орындау, ең алдымен, Үкіметті қалыптастырудағы саяси партиялардың қызметі мен жауапкершілігін арттыруға бағытталған болатын. Екіншіден, Парламенттегі көпшіліктің негізгі бөлігі Үкіметтің құрылуы мен оның кейінгі әрекеттеріне есеп береді. Сонымен қатар, Президент «Президенттік мерзімнің жеті жылдан бес жылға дейінгі мерзімін қысқартуды ұсынудан басқа, саяси партиялардың қызметін республикалық бюджеттен ішінара қолдаудың практикалық механизмін жасауды [7] және «Облыс әкімдерін тиісті мәслихаттардан (аймақтық сайланатын) сайлауды» ұсынды [8].

Сот реформасы саласында «тұтқындаудың заңды расталуы ғана емес, өлім жазасының жойылуы» да жарияланды. Конституцияда террористік актілер немесе зорлық-зомбылық жасаған адамдарға өлім жазасы қарастырылғанын атап өтуге болады. Мемлекет басшысы жоғарыда аталған Қазақстан Конституциясына енгізілген түзетулер ұлтты демократияландырудың жаңа кезеңіне өту үшін қажет екенін атап өтті [9]. Тәуелсіздік алғаннан кейін басталған экономикалық қайта құру өте күрделі болды. Кеңес дәуірінде жоспарланған экономика жүйесі жойылып, қаржы және банк жүйесі қайта құрылды және жаңа валюта ретінде теңге (KZT) енгізілді. Сонымен қатар, шағын және орта бизнес қана емес, тұрғын үй секторы да жекешелендірілді. Табиғи ресурстардың бай секторын дамыту үшін шетелдіктер инвестициялай бастады. Тәуелсіздік алғаннан кейін бастапқыда экономикалық азаптар болды, бірақ 1990 жылдың соңғы онжылдығында экономикалық реформалар үмітті арттырды. 2001 жылдың бірінші жартысында ЖІӨ 2000 жылмен салыстырғанда 13% деңгейінде болды, ал инфляция деңгейі 7%

дейін төмендеді. Сонымен бірге 2000 жылы 2030 стратегиясы енгізілді, ол одан әрі экономикалық реформаларға бағытталған және отыз жылдық кезеңге мақсаттар қойды. 2001 жылғы қыркүйектегі сөзінде Назарбаев елдің 2010 жылға қарай ЖІӨ-нің екі есе өсуіне және инвестициялық режимді ұлғайту мақсатына назар аударды.

Деволуцияның реформаларға әсері

Назарбаев өзінің бес институционалды реформасын жүзеге асыруды ұйғарған кезде, Қазақстан өзінің тәуелсіздік тарихындағы ең айқын реформалардың бірін бастады [10]. 2015 жылы 20 мамырда ол осы реформалар арқылы елді түбегейлі өзгерту үшін «Ұлт жоспары» жасалатынын мәлімдеді. Осылайша, «Бес институционалды реформаны жүзеге асырудың 100 нақты қадамы» құжатында көрсетілген тәсілдер елге нақты бағыт беру үшін жарияланды.

2015 жылғы 22 мамырда Назарбаев Астана экономикалық форумының пленарлық отырысында сөйлеген сөзінде «Біз қазір әлемге танымал болатын 100 нақты қадамды жарияладық, енді әлем біздің прогресті қадағалайтын болады немесе оның жоқтығын байқайды». Құжаттың кіріспесінде келесілер келтірілген: «Жүз нақты қадам - бұл жаһандық және жергілікті сын-қатерлерге жауап, сонымен бірге бұл ұлт жаңа тарихи әлемдегі ең дамыған 30 елдің қатарына қосылу жоспары. Жүз нақты қадам Қазақстанға қиын кезеңнен өтуге, «Қазақстан-2050» стратегиясын іске асыруға және қазақ мемлекеттілігін нығайтуға көмектесетін қауіпсіздік маржасын береді. Жоспар қоғамдағы және мемлекеттегі түбегейлі өзгерістерді көздейді, оның басты мақсаты қалыптасып кеткен ақауларды жою, оларды анықтап, түзету ғана емес». Жүз нақты қадам бес институционалдық реформаның негізінде жасалған, яғни «Кәсіби мемлекеттік аппаратты қалыптастыру; заңның үстемдігі; индустрияландыру және экономикалық өсу; үйлесімділік пен бірлік; есеп беруге міндетті үкіметті қалыптастыру» [10].

Кәсіби мемлекеттік аппаратты қалыптастыру

Бұл институционалдық реформа экономикалық бағдарламаларды сапалы орындауға және мемлекеттік қызметтерді таратуға кепілдік беретін заманауи, кәсіби және тәуелсіз мемлекеттік қызметті құруды ұсынады. Осы реформа аясында кейбір бастамалар мемлекеттік қызметке дарынды мамандарды тағайындаудың жаңа әдістеріне шоғырландырылған, олардың құрамына жеке сектордың

бірнеше мамандары кіреді. Ол тіпті шетелдік азаматтарға Грузия мен Украина сияқты посткеңестік кеңістік елдерінде үкімет құрамындағы лауазымдарға жұмысқа тұруға рұқсат береді. Тағы екі әдіс мемлекеттік қызмет туралы жаңа кодекстің жетілдірілуі және мемлекеттік қызметшілердің біліктілігін жоғалтқандарға қысым көрсету мақсатында қайта тексеруден өтуі керек деп қарастырады. Бұл қадамдар сонымен қатар жұмыс нәтижелері мен аймақ негізінде шешілетін бюрократтардың жалақысы мен жалақысының жаңартылған жүйесін енгізуді болжайды. Бұл Атырау және Маңғыстаудың мұнай өндіретін аудандарында, сондай-ақ өмір сүру деңгейі Шымкент немесе Петропавлға қарағанда анағұрлым ауқымды болатын Алматы мен Нұр-Сұлтанда жұмыс істейтіндерге қатысты.

Заңның үстемдігі

Бұл реформа «бес сатылы сот жүйесінен (бірінші, апелляциялық, кассациялық, қадағалау және қайта қадағалау) үш сатылы (бірінші, апелляциялық және кассациялық) жүйеге көшуді» ескереді. Мақсат - шетелдік және отандық инвесторлардың Қазақстанның сот жүйесіне сенімін нығайту. Процестерге сот жүйесіне тағайындау үшін біліктілік нормаларын қатаңдату кіреді, талапкерлерге сот жүйесінде кемінде бес жыл қызмет ету және жаңадан жұмысқа қабылданған сот үшін бір жылдық тестілеу кезеңі, сонымен қатар полицияның азаматтық беделін қазақ ұлтының сенімін арттыру және сыбайлас жемқорлықты азайту мақсатында көтеру кіреді. Тұтастай алғанда, бұл реформа бизнестің дамуы үшін жағдайды кеңейту және келісімшарттық міндеттемелерді орындау арқылы меншік құқығын қамтамасыз етуге бағытталған. Осы реформа шеңберіндегі шаралардың бірі сот ісін кеңейтуді қажет етеді, оны «алқа билер алқасы шешуі керек, ал заңдарға алқабилердің қарауы міндетті болатын қылмыстық істердің санаттарын енгізу кезінде». Тағы бір «қадам» «жергілікті атқарушы органдармен және жергілікті қауымдастықтармен тығыз байланыста жұмыс жасайтын қалалық немесе жергілікті полиция жасағын» құруды талап етеді. Бұл жергілікті полиция күштерінің жүйесі 1992 жылы енгізілгенін, бірақ көп ұзамай неғұрлым орталықтандырылған модель пайдасына ыдыратылғанын ескере отырып жоспарланған.

Индустрияландыру және экономикалық өсу

Осы реформаның аясында инвесторлар экономиканың индустриялық және қызмет көрсету салаларына қарағанда

агроөнеркәсіптік кешенге қызығушылық танытуды көздейді. Сонымен қатар, кадамның бірі салық және кеден құрылымын біріктіруді нақты көрсетеді. Идея - сатушыға тауарды Қазақстанға тасымалдауға есігін айқара ашады. Бұл реформа сонымен қатар мемлекеттік қызметшілердің кірістері туралы декларацияны ғана емес, сонымен бірге олардың шығыстарын 2017 жылдың қаңтарынан бастап жариялауды да қарастырады. Келесі кезең ерте ме, кеш пе, барлық азаматтарға таралуы мүмкін. Іс-шаралардың бірі «бизнес-омбудсмен» институтын нығайтуға бағытталған, бұл кәсіпкерлер атынан прокурор болады. Осы міндеттерді орындау экономиканың өсуіне және саланы әртараптандыруға бағытталған. Кейбір шаралар «Модульді Еуразиялық трансконтинентальды көлік дәлізін» құруға бағытталған, ол Қазақстан арқылы Азия мен Еуропа арасында тауарлардың тез жеткізілуін жеңілдетеді.

Тағы екі шара Астана халықаралық қаржы орталығын (АХҚО) құруды көздейді, сондықтан оның мәртебесі ерекшеленіп, оған Қазақстан Конституциясына жаңа өзгертулер енгізу қажет болады. Бұлар АХҚО-ке жеке сот жүйесін енгізу қажеттілігімен негізделуі мүмкін, бұл негізінен ағылшын заңнамасына және ағылшын тілінің қазақ және орыс тілдерімен қатар орталықтың «ресми тілі» ретінде қолданылуына негізделген. Орталықтың моделі, Дубайда қолданылатындай, Астананы «Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы (ТМД) және Батыс Азия елдерінің қаржылық хабына» айналдырады. Орталық әлемнің 20 жетекші қаржы орталықтарының қатарына кіру мақсатында «капитал мен исламдық қаржыларға қызмет көрсетуге» баса назар аударатын болады. Назарбаев Астана экономикалық форумында АХҚО көрме аяқталғаннан кейін ЭКСПО-2017 үшін жасалған жағдайларды пайдаланады деп мәлімдеді.

Үйлесімділік пен бірлік

Бұл реформаның басты аспектісі - «Жалпы болашақтың ұлтын» қалыптастыру, ол «табысты ұлттың тірегі ретінде өміршең орта тапты қалыптастыру, оны шынайы заң үстемдігін және қазіргі заманғы және жарамды саяси, экономикалық және қоғамдағы азаматтық институттар». [10] Ол үшін Мәңгілік Ел философиясы жалпыға ортақ азаматтық этиканың негізі бола алады. Ішкі реформаны дамыту және энциклопедия типіндегі ақпараттық ресурстар мен жазбаларды құру, сондай-ақ Қазақстанның табиғи және адами ресурстарын басқаруды реттейтін процедуралар осы реформаның күн тәртібіндегі «қадамдарды» бейнелеуде маңызды орын алады.

Есеп беруге міндетті үкіметті қалыптастыру

Осы реформа аясында мемлекеттік органдардың басшылары жыл сайын көпшілік алдында өз органдарының жетістіктері туралы есеп береді. Бұл «ашық үкімет» тұжырымдамасын (күпия материалдарды қоспағанда «ашық ақпаратқа шектеусіз қол жетімділік туралы жаңа заңды кеңейту»), бюджетті және шоғырландырылған қаржылық есептілікті, сыртқы қаржылық аудит нәтижелерін, тиімділікті бағалауды қамтиды, мемлекеттік саясат, мемлекеттік қызмет көрсету нәтижелеріне қоғамдық баға беру, мемлекеттік органдардың онлайн-статистикалық есептері және республикалық және жергілікті бюджеттің атқарылуы туралы есептер» [10]. Оның үстіне, «Қазақстанда жоғары деңгейде жүзеге асырылған электронды үкіметтің тұжырымдамасын әзірлеу 100 қадамның соңғысында көрсетілген, Азаматтарға арналған үкімет мемлекеттік корпорациясын құру туралы ұсынысқа енгізілген. мемлекеттік қызметтердің бірыңғай жеткізушісі болу» [10].

Сонымен қатар, жоғарыда аталған барлық реформаларды жүзеге асыру мақсатында Президенттің тікелей басшылығымен Ұлттық жаңғырту комиссиясы құрылды. Комиссия басшысы болып премьер-министр сайланды. Оның құрамына бес жұмыс тобы кіреді, олардың құрамына жергілікті және шетелдік сарапшылар кіреді. «Комиссияның құрамында Халықаралық сарапшылар кеңесі болады, олар ұсыныстар беруге ғана емес, сонымен қатар реформаларды іске асырудағы нәтижелерге тәуелсіз жүйелі мониторинг жүргізуге де жауап береді» [11].

Саяси дамуға ықпалы

Жақында, 2017 жылғы 10 наурызда Президент Назарбаев ел Конституциясына Парламенттің рөлін күшейтетін және Президенттік билікті алып тастайтын бірқатар түзетулерге қол қойған кезде үлкен даму болды, бірақ Үкімет Президенттік жүйе болып қала береді. Бұл дағдарыстың Қазақстанның саяси дамуына жағымды әсерінің айқын дәлелі болды. Барлық 26 мәселе бойынша Қазақстан Конституциясының 19 бабына түзетулер енгізілді, олардың көпшілігі Президент, Парламент және Үкіметтің өкілеттіктерін қайта бөлді. Мұндай реформалар Қазақстандық демократияның дамуына ықпал етіп, халықтың үкіметке деген билігін күшейтеді деп күтілуде. Тіпті, Назарбаев бұл өзгерістерді қолдайтындығын келесі сөздермен білдірді: [11]. Біріншіден, «жаңа заң Парламенттің мемлекеттік істердегі, оның ішінде Үкіметті қалыптастырудағы

рөлін айтарлықтай күшейтеді». Екіншіден, «Үкімет экономиканы тікелей басқару құқығын ала отырып, неғұрлым тәуелсіз болады. Үшіншіден, «Құқық қорғау және сот жүйелерінің конституциялық негізі жаңғыртылатын болады», өйткені «заңда Бас прокуратура қызметінің негіздері қаланған, заңның үстемдігі мен мемлекет мүдделерін білдіруді жоғары қадағалау қамтамасыз етілген. Төртіншіден, «Конституциялық бақылау күшейтіледі», бесіншіден, «біздің [Қазақстанның] тәуелсіздігіміздің, біртұтас мәртебесінің, аумақтық тұтастығы мен басқару формасының өзгермейтіндігінің кепілдігі конституциялық деңгейде бекітілуі керек».

Бұл түзетулердің маңыздылығы - олардың 100 нақты қадамдар жоспарын, жоғарыда талқыланған Қазақстанның бес институционалды реформалар бағдарламасының жетекші құжатын қолдауы. Қазақстан Президентінің айтуынша, жаңартылған Конституция Қазақстанға дамып жатқан әлемдік экономиканың сын-қатерлерін жеңуге көмектеседі. Ол үкіметке 2050 жылға қарай әлемдегі ең дамыған 30 елдің қатарына кіру мақсатын еске салып, барлық азаматтарды осы мақсатқа жетуге шақырды. Оның сөздері: «Мен бірге 21-ші ғасырда мемлекеттің табысты дамуын және халқымыздың өркендеуін қамтамасыз ете алатынымызға сенімдімін. Реформалардың негізгі мақсаты - бұл біздің бірлігімізді, достығымыз бен өзара түсінушілігімізді, сонымен қатар этникалық, тілдік және конфессиялық үйлесімділік тұрғысынан теңдікті сақтау. Бірлігіміздің арқасында көптеген жеңістерге жеттік. Осы түзетулерден кейін біз жаңа жетістіктерге де қол жеткіземіз».

Іс жүзінде Конституциялық реформалар туралы заң алғаш рет 2017 жылы 3 наурызда Парламентке енгізілді. «Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы (бірінші оқылым)» заң жобасында «Негізгі Заңның 35 президенттік өкілеттіктерді қайта бөлу туралы 23 бабына түзетулер енгізу ұсынылды». Алайда, «Жаңа реформалар, бұл заң шығарушы және атқарушы билік тармақтарының рөлін күшейте отырып, Президенттік басқару формасын сақтайды». Парламентте сөйлеген сөзінде Назарбаев Конституциялық өзгерістер жобасына енгізілген саяси реформалардың негізгі сипаттамаларын түсіндірді. Ол талқылаулардың ашықтығы мен айқындылығын атап өтіп, түзетулер жобасын дайындау барысына тоқталды: «Менің тапсырысым бойынша жоба бір ай бойы қарқынды түрде өткізілген жалпыұлттық талқылауға ұсынылды. Әрбір азаматтың өз пікірін айту мүмкіндігі болды. Біз барлығымыз кең ауқымды пікірталастың

ғана емес, сонымен қатар сапалы пікірсайыстың да куәсі болдық». Конституцияға енгізілетін өзгертулердің жалпыхалықтық талқылауы 2017 жылғы 26 қаңтар мен 24 ақпан аралығында өтті.

Парламент мүшелерінен басқа, «Өзгертулер жобасын Конституциялық Кеңестің, Бас прокуратураның, Жоғарғы Соттың, Нотариаттық палатаның, Құқық қорғау органдары академиясының, Кәсіподақтар федерациясы, Адвокаттар кәсіподағы, Сот-медициналық орталығының өкілдері, Әділет министрлігі және Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясының ғылыми-зерттеу институты, сондай-ақ бірнеше ҰЕҰ да қатысты. Оның үстіне, «Заңнама, Мәжіліс (Парламенттің төменгі палатасы) пен Сенат депутаттарының ұсыныстары Парламент палаталарының бірлескен комиссиясымен қаралды» [12].

Президент Назарбаев «Кейбір қазақстандықтардың Конституцияның 26-бабына енгізілетін түзетулерді екіұдай түсінетіндігін» баса айтып, жұмыс тобының жұмысының нәтижесін ұсынды. Жалпы алғанда, жұмыс тобы Конституцияда көрсетілген баптардың үштен екі бөлігіне қатысты 6000 ұсынысты қабылдады. Конституциялық реформаның мақсаты қазақстандық қоғамды нығайту болғандықтан, Президент 26-бапты бұрынғы редакциясында шығару туралы ұсыныс жасады. «26-бапта ұсынылған түзетулер «Қазақстан азаматтарының меншік құқығын қорғау туралы» тұжырымдаманы «барлығына» өзгерткен болар еді, бұл мұндай қадамның орындылығы туралы кең талқылаулар тудырғандығын атап өту қажет. Президент «Қазіргі реформалардың ерекшелігін көрсете отырып, Қазақстанның саяси модернизациясының жекелеген кезеңдеріне» тоқталды. Ол «Биліктің барлық тармақтарының жоғары кәсібилігі, олардың жауапкершілікті қабылдауға және өз бетінше шешім қабылдауға қабілеттілігін баса айтты», - деді. Сондай-ақ, ол сөзінде: «Парламент пен Үкіметтің өкілеттіктерін кеңейту тиімді жұмыс істеуге ықпал ететініне, экономиканы үшінші модернизация мақсаттарына қол жеткізетіндігіне сенімдімін», - деді.

Президенттің аппарат жетекшісі болып табылатын жұмыс тобының жетекшісі Әділбек Жақсыбеков үкімет тармақтары арасында өкілеттіктерді үш жалпы жүйе бойынша бөлу туралы әзірленген ұсыныстар туралы хабарлады [13]: Біріншіден, ол Конституцияға өзгерістер енгізуді талап етпейтін мемлекет басшысының жарғылық өкілеттіктерін қайта бөлуді ұсынды. Жалпы, мемлекеттік органдардың әлеуметтік-экономикалық салаларды басқаратын өкілеттіктерге

қатысты ұсыныстар айтылды, оның ішінде: экономикалық басқару мәселелері, қаржы, мемлекеттік меншік және әкімшілік-аумақтық құрылымның кейбір мәселелерін шешуге байланысты өкілеттіктер. Екіншіден, Жоғарғы Сот пен Бас прокуратура Конституцияға өзгертулер енгізуді қажет етпейтін сот және құқық қорғау жүйесін жетілдіру бойынша ұсыныстар берді. Ұсыныстар соттық бақылауды күшейтуге, прокурорлардың азаматтық және әкімшілік іс жүргізуге қатысуын одан әрі төмендетуге қатысты. Мұндай 13 ұсыныс болды. Үшіншіден, жұмыс тобы Конституцияға өзгерістер енгізуді көздейтін шамамен 40 ұсынысты қарады.

Сонымен бірге, Назарбаев елдің саяси реформасы мен технологиялық модернизациясы бір уақытта басталуы керек, өйткені олар бір-бірін нығайтып, толықтыра түседі. Ұсынылып отырған реформаларға сәйкес, премьер-министрге Мәжілістен кеңес алғаннан кейін Үкімет кандидатураларын мемлекет басшысына ұсыну міндеті жүктеледі. Бірақ тек Президент тағайындайтын сыртқы істер және қорғаныс министрлері үшін ерекшелік бар. Бір қызығы, маңызды жаңалық - бұл норма, оған сәйкес Үкімет жаңа сайланған Президентті емес, жаңа сайланған Мәжілістің алдында отставкаға кетеді. Сонымен бірге, Президент заң жобаларына мораторий жариялау және әртүрлі деңгейдегі әкімдерді қызметінен босату құқығын сақтап қалады. Заң жобасы сол күні бірінші оқылымда қабылданды. Заң жобасын екінші оқылымға дайындау үшін Мәжіліс пен Сенат мүшелерінің бірлескен комиссиясы құрылған болатын, 6 наурызда өткізіліп, оған 10 наурызда Президент қол қойды.

Қорытынды

Қазақстан «Қазақстан-2050» стратегиясына сәйкес билік тармақтары арасында рөлдер мен функцияларды қайта бөлу қажеттілігін сезінгендіктен, Назарбаевтың Президенттік өкілеттіктерді тоқтату бастамасы назар аударарлық. Оның деволюциясы туралы негізгі идея - Президент өзінің бірқатар өкілеттіктерін Парламент пен Үкіметке тапсырады. Оның өзі Парламенттің мемлекеттік басқару жүйесіндегі рөлін күшейту керектігін атап өтті. Үкіметті жеңіске жеткен партия немесе фракция құратынын ескере отырып, көптеген мәселелер бойынша Үкіметке қатысты Парламенттің рөлі қайта қаралды. Бұл «Бес институционалды реформаны жүзеге асырудың 100 нақты қадамы» құжатында көрсетілген тәсілдерге сәйкес келді. Бес институционалды реформаны жүзеге асыру ерте ме, кеш пе, Қазақстан

қоғамы, саясаты және экономикасы үшін маңызды бола алады. Институционалдық реформалардың бірі экономикалық салада Үкіметке қосымша Атқарушы өкілеттіктер беру болып табылады, дегенмен Президент саяси салада қорғаныс, сыртқы саясат, басқару, Конституцияны қорғау және әртүрлі салалар арасындағы тиімді жұмыс үшін негізгі мәселелерге жауап береді. Сонымен, қазіргі кезде Президенттік биліктің жойылуының Қазақстандағы реформаларға әсері айқын көрінеді, бұл Қазақстанның демократияны нығайтуға ұмтылуының қажеттілігі болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. See for details, Mukesh Kumar Mishra, "Democratisation Process in Kazakhstan: Gauging the Indicators", *India Quarterly*, 65 (3), 2009, p. 315.
2. Thomas Carother, "Democracy without Illusions", *Foreign Affairs*, January–February, 1997, p. 17.
3. Mishra, "Democratisation Process in Kazakhstan", p.320 Aigerim Seisembayeva in *Nation* on 31 January 2017. *The Astana Times Bringing Kazakhstan to the World*.
4. KAZINFORM, 27 January, Astana. <https://www.inform.kz/en/archive/?date=27.01.2018> Marat Yermukanov, CACI Analyst, 30 May 2007.
5. Mukesh Kumar Mishra, 'Political Development and Constitutional Reforms in Contemporary Kazakhstan', *Central Asia's Affairs*, Quarterly Analytical Review, 3 (55)/2014.
6. President of the Republic of Kazakhstan Official Site, www.akorda.kz, 16 May 2007, cited in Mukesh Kumar Mishra, "Constitutional Development in Independent Kazakhstan: A Review", *Himalayan and Central Asian Studies*, 12 (3-4), 2008, 118.
7. Embassy of the Republic of Kazakhstan, Washington, DC, "President Nazarbayev Unveils 100 Concrete Steps at Astana Economic Forum", <https://www.kazakhembus.com/content/president-nazarbayev-unveils-100-concrete-steps-astana-economic-forum>, (Accessed 11 September 2017).
8. <http://www.kazakhembus.com/content/president-nazarbayev-unveils-100-concrete-steps-astana-economic-forum#sthash.askmcMlw.dpuf>
9. Aigerim Seisembayeva, "Constitutional reforms bill introduced to Parliament, passes first reading", *The Astana Times*, 4 March 2017.
10. YERBOLAT UATKHANOV in *NATION* on 25 JANUARY 2017, *Kazakh President, Special Panel Mull Major Political Reforms*. *The Astana Times*.
11. Abazov, Rafis. 1998. *Central Asian Republics: Search For a Model of Development* (Central Asia in Transition, No. 61). Hokkaido: Slavic Research Center.
12. Abazov, Rafis. 1999. 'The Presidential Elections in Kazakhstan', *Contemporary Central Asia*, vol. 3, no. 2, pp. 22–33.
13. Abbashev, Adel E. 2002. *Kazakhstan in Focus: Ten Years of Independence*. Almaty: Center for Foreign Policy and Analysis.
14. Bowyer, Anthony Clive. 2008. 'Parliament and Political Parties in Kazakhstan', *Silk Road Paper*, John Hopkins University–SAIS. Washington DC.
15. Carother, Thomas. 1997. 'Democracy without Illusions', *Foreign Affairs*, January–February, p.17.

16. Eurasia Daily Monitor. 2005. 'A Victory in Presidential Election', vol. 2, no. 226.
17. <http://www.homestead.com/prositeskazakhembus/Election-2005.html>. Accessed in 2005.
18. Ford, Bryan. 15 May 2002. 'Delegative Democracy', <http://www.brynosaurus.com/deleg/deleg.pdf>. Accessed in March 2008.
19. Galyamova, D. 1998. 'Division of Powers in Kazakhstan: Constitutional Experience of Independent Development', *Contemporary Central Asia*, vol. 11, December, no. 3, pp. 27–37.
20. Gleason, Gregory. 2001. 'Asian Values and the Democratic Transition in Central Asia', *Harvard Asia Quarterly*, vol. 5, no. 4.
21. Glenn, E. Curtis. 1996. *Kazakhstan: A Country Study*. Washington: Library of Congress.
22. Human Rights Watch. 2001. 'Memorandum: U.S. Policy in Central Asia', May 2001, United States. 2004. 'Political Freedom in Kazakhstan', 5 April, <http://www.hrw.org/en/node/12147/section/4>. Accessed on 14 December 2008.
24. J.Denis Derbyshire and Ian Derbyshire, *Political System of the World*, London: Helocon Publication, 1996, p.11
25. Kazakhstan's Record on Human Rights, Democratization and Fulfilling its OSCE Chairmanship Commitments Executive Summary. 10 June 2008. www.freedomhouse.org. Accessed in 2007.
26. Kazinform, 17 January 2012.
27. Lillis, Joanna. 2007. 'Kazakhstan Set to Have One-party Parliament Following Disputed
28. Elections', *Eurasianet*, 20 August, <http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/eavo82007.shtml>. Accessed on 31 March 2008.
29. Mishra, Mukesh Kumar, 2014. "Democratization and Constitutional Reforms in Kazakhstan", Pentagon Press, New Delhi
30. Makhmutova, Meruert. 2003. 'Local Government in Kazakhstan', <http://www.lgi.osi.hu/publications/2001/84/Ch8-Kazakhstan.pdf>. Accessed on 5 December 2003.
31. Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan. 2006. 'Republic of Kazakhstan
32. Country Profile', http://www.mfa.kz/eng/index.php?base=3&article_id=31-335k. Accessed on 7 October 2006.
33. Mishra, Mukesh Kumar. 2008. 'Constitutional Development in Independent Kazakhstan: A Review', *Himalayan and Central Asian Studies*, vol. 12, nos. 3–4, July–December, pp. 115–129.
34. Nazarbayev. 1998. 'On the Situation in the Country and major Directions of Domestic and Foreign Policy: Democratization, Economic and Political Reform for the New Century', parliamentary speech delivered by President Nazarbayev, Almaty, 30 September.
35. Olcott, Martha Brill. 1997. 'Democratization and the Growth of Political Participation in Kazakhstan', in Karen Dawisha and Bruce Parrot, eds, *Conflict, Cleavage, and Change in Central Asia and the Caucasus*. Cambridge: Cambridge. 2002. *Kazakhstan: Unfulfilled led Promise*. Washington DC: Carnegie Endowment for International Peace.
36. OSCE/ODIHR. 2004. 'Interim Report', OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights Election Observation
37. Mission to the Republic of Kazakhstan Presidential Election 2005, 2 August, Almaty. 2006. 'Report on the Presidential Elections in the Republic of Kazakhstan', Report on the Presidential Elections in the Republic of Kazakhstan on 4 December 2005, Organization for Security and Cooperation in Europe/Office for Democratic Institutions and Human Rights, Warsaw.
38. Pilon, Juliana Geran. 1998. 'Democratic Transition in Central Asia: An Assessment', *SAIS Review*, vol. 8, no. 2, pp. 89–103.
39. Ruffin, M. Holt and Daniel Waugh, eds. 1999. *Civil Society in Central*

Asia. Washington: Center for Civil Society International.

40. Starr, S. Frederic. 1997. 'Democratization in Central Asia: The Public's View', Central Asia Institute Briefing Paper, The Paul H. Nitze School of Advanced International Studies, Washington, D.C.

41. Turgankulov. 2007. 'Parliamentary Election in Kazakhstan and OSCE: Assessment, Reality and Outlook', *Kazakhstanskaya Pravda*, No. 175, 9 November (Russian), www.kazpravda.kz. Accessed on 18 December 2008.

42. Pannier, Bruce. 1999. 'OSCE Critical of Presidential Election', Report of Radio Free Europe/ Radio Liberty (RFE/RL) 12 January, Kazakhstan.

43. www.primeminister.kz.

44. <http://carnegieendowment.org/2013/02/21/kazakhstan-2050-strategy-leads-to-government-restructuring-pub-51010>

45. <http://presidentlibrary.kz/en/content/kazakhstan-2050-strategy>.

Ақерке Бескемер

*Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті,
«Аударма ісі» мамандығының докторанты*

КӨРКЕМ ӘДЕБИ ШЫҒАРМАЛАРДЫ АУДАРУ ПРОЦЕСІНІҢ НЕГІЗГІ ТЕОРИЯЛЫҚ МОДЕЛЬДЕРІ

Аңдатпа. Автор мақалада аударма процесінің негізін түсіндіру үшін қажетті, оның ішінде көркем аударма барысында қолданылатын негізгі теориялық модельдерді анықтап, мақаланың негізгі бөлімінде әр қайсысына жеке-жеке сипаттама беріп, оларды мағыналық-құрылымдық жағынан топтастыруға тырысқан. Сондай-ақ, аударматану ғылымы аясында қалам тербеген бірқатар отандық және шетелдік ғалымдардың еңбегіне сүйене отырып, талдау әдісі арқылы жазылған зерттеу барысында заманауи аударма ғылымының басқа да теориялық мәселелеріне аса мән беріліп, мысалдар арқылы айқындалған.

Түйін сөздер: көркем аударма, аударма модельдері, семантикалық модель, трансформациялық модель, психолингвистикалық, коммуникативті және ақпараттық модельдер.

Акерке Бескемер ОСНОВНЫЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ МОДЕЛИ ПЕРЕВОДЧЕСКОГО ПРОЦЕССА ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Аннотация. В статье автор определяет основные теоретические модели, необходимые для разъяснения основ переводческого процесса, в том числе, которые используются в процессе художественного перевода, дает каждому человеку индивидуальную характеристику. Он также группирует их со смыслово-структурной точки зрения. Кроме того, в ходе исследования, написанного методом анализа, особое внимание было уделено другим теоретическим вопросам современной переводческой науки, выявленные на

примерах, опираясь на труды ряда отечественных и зарубежных ученых.

Ключевые слова: художественный перевод, модели перевода, семантическая модель, трансформационная модель, психолингвистика, коммуникативные и информационные модели.

Akerke Beskemer

BASIC THEORETICAL MODELS OF THE TRANSLATION PROCESS OF ART LITERATURE

Abstract. In the article, the author defines the main theoretical models necessary for explaining the framework of a translation process, including a process of a literature translation, gives each person an individual characteristic. It also groups them from a semantic and structural point of view. In addition, in the course of the study, written by the method of analysis, special attention was paid to other theoretical issues of modern translation science, identified by examples, based on the works of a number of domestic and foreign scientists.

Keywords: *literary translation, translation models, semantic model, transformational model, psycholinguistics, communication and information models.*

Кіріспе

Қазіргі таңда заманауи аударма ғылымы бірқатар теориялық және практикалық мәселелерді шешуді жүзеге асырумен айналысады, солардың қатарына аударманың «сәйкестілігі» және «баламалылығы» мәселелерін зерттеу де жатқызылады. Аударматану саласындағы белгілі ғалымдар (В.Н. Комиссаров, А.Д. Швейцер, А.В. Федоров, Я.И. Рецкер, В.Г. Гак, Л.С. Бархударов, В.С. Виноградов, В.В. Алимов, Ж.А. Жақыпов, С.Талжанов, С.Абрадманов және т.б.) өз еңбектерінде бұл терминдер туралы жан-жақты мәлімет берсе де, бұл ұғымдардың нақты сипаттамасы әлі де келтірілмегендігі айта кеткен жөн. Шын мәнінде, «сәйкестік» ұғымы түпнұсқа мәтінінің мазмұнының да, түрінің де дәл берілуін қамтамасыз ететін аударма шарттары болып табылады. Осы мақала аясында аудармадағы модельдеу мәселесіне, яғни аударма процесінің негізін түсіндіру үшін қажетті теориялық модельдерді қолдану туралы сөз қозғайтын боламыз.

Аударма модельдері әдетте әрекеттердің үздіксіз жалғасын баяндау үшін қолданылады. Аталған уақытта ең көп таралған аударма модельдерінің қатарына семантикалық, ситуативті (денотативті, формальді), трансформациялық, психолингвистикалық, коммуникативті және ақпараттық модельдер жатқызылады [1; 97].

Аударма модельдерінің әрқайсысы оның жеке бір бөлігін сипаттайды; бұл кезде модель аппараты аудармашының әрекеттері сол модельдің талаптары мен қарарларына сәйкес жүргізілуін қадағалайды. Сол секілді модельдердің көбісі аударманы сызба не кесте түрінде бейнелейді; бұл сызбалар фазалар мен кезеңдерден тұрады және аударма мәтінінің жасалуындағы операциялардың ілеспелілігін анықтайды да тілдік бірліктердің бара-барлығы мен жалпы мәтіннің тұтас дәлдігіне қол жеткізуге мүмкіндік туғызады. Міне осы қасиеті модельдерді аударманың тәсілдері мен түрлерінен айрықшалап тұрады.

Негізгі бөлім

Аударманың қандай да бір нақты түрін сипаттау үшін модельдердің кез келгені негізгі, тіпті қалаулы болып саналуы мүмкін. Көркем әдеби туындының аудармасы аудармашылық модельдердің негізгі үш түрін қамтиды. Олар: семантикалық, ситуативті және коммуникативті [2; 198].

Ситуативті модель. Аударманың ситуативті-денотативті моделі дегеніміз барлық тілдік таңбалардың мазмұны шынайы өмірдің қандай да бір заттарын, құбылыстарын не қатынастарын суреттейтін жағдай. Шынайы өмірдің тілдік таңбалар арқылы сипатталатын заттары денотаттар деп аталады [2; 207]. Шынайы өмірдегі жағдайлар бұл сол денотаттар мен олардың арасындағы қатынастардың қосылысынан тұрады. Сәйкесінше, сөйлеудің қысқа нұсқаларында шынайы өмірдегі қандай да бір жағдай туралы ақпарат жатады. Ситуативті-денотативті модельдің негізіне тиесілі келесі хабарлама мынадай: кез келген жағдай негізінде, кез келген тілдің құралдары арқылы суреттелуі мүмкін, мұны ортадағы адамдардың тілдерінің алуан түрлілігіне қарамастан, олардың біртұтас қоғам ретінде қалыптасуы арқылы айқын көрсетуге болады. Бір құбылысты бірнеше тілдің бірліктері арқылы әртүрлі қылып суреттеуге болады, яғни қандай да бір тілде сәйкес атаудың болмаған жағдайында да мұндай сипаттаманы жүзеге асыруға болады.

Жоғарыдағы тұжырымға сүйене отырып аталмыш модель аударма процесін келесі жолмен суреттейді. Түпнұсқа тілдің

мәтінін (немесе оның сегментін) қабылдау сатысында аудармашы тілдік таңбалардың мағыналары мен олардың байланыстарын сарапқа ала отырып, ол таңбаларға нақты қандай денотаттар қажет екендігін және шынайы өмірде сол денотаттардың қосылысы нақты қандай жағдайды сипаттайтындығын жан-жақты анықтап алады. Аудармашының санасында өзі сипаттағалы отырған жағдай туралы қандай да бір түсінік, яғни шынайылықтың үзігін бейнелейтін қандай да бір сурет қалыптасқаннан кейін, ол осы жағдайды өзге тілдің құралдары арқылы сипаттап шығады. Осы модельді жасап шығарып, «интерпретация» деп атаған И.И. Ревзин мен В.Ю. Розенцвейгтің түсіндіруінде бұл модель келесі түрде көрінеді. Жіберуші А, хабарламаны алушы В және оларды байланыстырушы аудармашы С жағдайдың басты кейіпкерлері саналады, А қандай да бір түпнұсқа тілін қолдана отырып, В-ға шынайы өмірдегі жағдай туралы хабарлама жібереді, аудармашы түпнұсқа тілінің жүйесін пайдалана отырып, А мен В-ның арасына байланыс орнатады, содан кейін аударма тілінің жүйесін пайдалана отырып, хабарламаны В алушыға жеткізеді. В алушы өз кезегінде аударма тілінде алынған хабарламаны ой елегінен өткізіп, нақты жағдай туралы өзінің түсінігін қалыптастырады. Басқаша айтқанда, аудармашы қандай да бір сөйлеу тізбегін қабылдап алып, оны жағдаятқа көшіреді, сол жағдаятты жіті қарастырады. Бұдан кейін өзі әуелде қабылдап алған тізбектен мүлдем бас тартып, тек қана жағдаят дәрежесінде хабарлама құрастырады да, жаңа жағдаят туралы қабылдап алушы тұлғаға хабар етеді. Бұл процестің нұсқасы ретінде И.И. Ревзин мен В.Ю. Розенцвейг «өзіндік аударма» деп атаған қысқа процесті алуға болады [3; 67].

А шынайы өмірдегі Д жағдаяты туралы С-ға хабар береді, бірақ П С1 хабарламаны қабылдап алып, одан шынайы өмірдегі жағдаятқа емес, ортаны байланыстырушы тілге, яғни ТТ мен АТ арасындағы яғни, сәйкестіктер жүйесіне көшеді. АТ көмегімен ол С2 хабарламасын жасайды, сол хабарламаны содан кейін шынайы өмірдегі жағдаяттың сипаттамасы ретінде алушыға жеткізеді. Байқалып тұрғандай, бұл процесс шынайы өмірде орын алған жағдаяттың тікелей қатысуымен жүзеге асады. Тілдің бір жүйесінен екінші жүйесіне көшу алдын-ала белгіленіп қойылған сәйкестіктер сызбасының көмегімен жүргізіледі. Бірақ, аталмыш сәйкестіктер сызбасы орнатылып жатқан кезде осы категорияларды өзге тілде де сипаттауға болатын шынайы өмір мен жағдаяттар легі есепке алынуы аса маңызды. Мұның барлығы бұрын осылай болатын.

Ситуативті-денотативті модель кей жағдайларда бақыланатын деректерді өте жақсы түсіндіреді. Сондай жағдайлардың қатарына берілген денотатты білдіретін тілдік бірліктің аударма тілінде болмауы жатқызылады. Бұл жағдайда аудармашы ТТ таңбасы арқылы құбылыстың негізі мен қасиетін түсініп алады да, аударма тілінде аталмыш жағдаятты сипаттап айту үшін аудармалық тәсілдің қайсысы сәйкес келетіндігі туралы ойланады. Ол жаңа таңбаны жасауы мүмкін (beatnik – битник), ТТ бар таңбаның қызметін кеңейтіп те пайдалануы мүмкін (American-firster – ура-патриот) немесе түсіндірмелі аударманы пайдалануы мүмкін (Asia-firster – Азиядағы белсенді саясатты жақтаушы). Аталмыш модель жағдаяттың түпнұсқа тілінде берілген тілдік құралдарынан тәуелсіз түрде, аударма нұсқасын тандап алу кезінде аударма процесін дәл суреттейді. Түпнұсқадағы жағдаятты зерттеген аудармашы оны АТ оны берудің бір ғана жолы бар екендігін (Fragile – «Осторожно, стекло», «Абай болыңыз, шыны») instant coffee – «растворимый кофе», «ерітілетін кофе»), немесе бірнеше тәсілдердің арасында жалпылай қабылданған ортақ бірінің бар екендігін (Keep off the grass – «По газонам не ходить», «Шалғынмен жүруге тыйым салынады») көз жеткізеді [4; 133].

Аударманың басты мақсаты түпнұсқада нақты не толықтай сипатталмаған жағдаяттарды суреттеп көрсетуде де жатуы мүмкін. Бұндай жағдайда, мәселенің анық-қанығын жақсы түсінетін аудармашы АТ құралдары арқылы толықтырулар мен түзетулер енгізіп, хабарламаны дәл сипаттауға қол жеткізеді. Шынайы өмірге иек арту аударма мәтінінде жалпы сәйкестікті пайдаланудың дұрыс не бұрыстығын тексеру қажет болған жағдайда орындалады. Бұл ретте осы мәселеге қатысты В.Н. Комиссаров қызықты мысал келтіреді. Ағылшын тіліндегі «X was baited by the right» сөйлемін аудару үшін, аудармашы to bait – етістігінің жалпылай қолданылатын «қорлау» (травить) мағынасын пайдалануға ұмтылуы мүмкін, сонда сөйлемнің аудармасы «X оң тараптағылар жағынан көп қорлық көрді» немесе «Оңшылдар X қорлады» түрінде көрінеді. Әйтсе де, егер X орнына «Рузвельт» есімін алсақ, онда аталмыш сәйкестік жөнсіз көрінеді (В.Н. Комиссаровтың жазуынша, елде алпауыт сенім мен билікке ие болып, президенттікке төрт рет сайланған адамның қорлыққа ұшырауы ақылға сыймайды) [1; 76]. Шынайы өмірге иек арту арқылы біз етістіктің алғашқыдан сәл жұқалау мағынасы бар – «күтпеген соққыларға тап болды» етістігін табамыз. Ситуативті-денотативті модельдің артықшылығы, аудармашының

шынайы өмірге иек арту әрекеттерін түсіндіруге мүмкіндік беретін, аударма процесінің ерекшеліктерін қамтуында жатыр. Бірақ оның түсіндіру мүмкіндігі шектеулі. В.Н. Комиссаровтың пікірінше, ол түпнұсқадағы жағдаятты аударма тіліне дәл сол қалпында аудару кезінде іске аспайды, өйткені бұл жағдайда тіларалық коммуникация орындалмайды; аударманы қабылдаушы өзге мәдениетке тиесілі болуының әсерінен, суреттеуден ешқандай қорытынды шығармайды [1; 78].

Ситуативті-денотативті модель аударма тілінде түпнұсқада суреттелген жағдаят қана емес, сол жағдаяттың суреттелуі сақталған жағдайда да, сол секілді тілдік құралдардың мағынасының негізгі бөлігі сақталған кезде де орындалмайды. Осы соңғы ескертумен келісуге болмайтын да болар. Практикалық жағдайда аудармашы әрдайым шынайы өмірге иек артып отыратын тәрізді, өйткені түпнұсқада нақты ненің суреттеліп жатқандығы, шынайы өмірдің нақты қандай фрагменті барлығын түсінбей шектелген жағдайларда ғана аударманың толыққанды болып шығуына кедергі келтірмейді. Аударма барысында жағдаятты суреттеу тәсілі мен тілдік құралдардың қандай да бір бөлігін сақтап қалу аударма басқа модель арқылы орындалып жатыр деген сөз емес. Аударма бар болғаны берілген фрагменттің ТТ мен АТ бірдей тәсілмен суреттеліп отырғанына көз жеткізіп (*My brother lives in Moscow* – «Мой брат живет в Москве», «Менің ағам Мәскеуде тұрады»), суреттеудің өзге тәсілдерін іздеуден бас тартқан. Ал аударма процесін, яғни бір тілдегі хабарламаны екінші тілдегі хабарламаға көшіруді шынайы өмірге иек артусыз жүзеге асыру аударманың барлық салаларына тән деп санаған И.И. Резин мен В.Ю. Розенцвейгтің пікірі расында қарсылықтар тудырады, өйткені көбінесе мұндай құбылыс ілеспелі аудармашылардың әрекеттерінен байқалады, ал интерпретациялық аударма (шынайылыққа жүгіну) көркем туындыларды аударуда көп кездеседі. Бұл ретте аударманың кез келген процесінің құрамына қабылдау, сараптау, түпнұсқаны интерпретациялау сатылары енетіндігін айтып кеткен жөн, ал интерпретацияның негізгі мақсаты тілдік таңбалардың астарына жасырынған шынайылықты анықтау болып табылады. Жіті түсінілмеген түпнұсқалық мәтін аударманың нысаны болып санала алмайды [4; 169].

Аударманың денотативті теориясына жақын идеялармен біз аударылу, аударылмау және толықтай аударылу мәселелерін талқылау барысында жолықтық. Универсалистік көзқарастар барлық тілдердің шығу тегінде өзара ұқсас екендігін нұсқаған болатын.

Тілдерді арасындағы тектік ұқасастық неден көрінеді? – деген сұраққа денотативті теорияны жақтаушылар қоршаған ортадағы кез келген заттың, құбылыстың денотат түрінде қызмет атқаратындығын алға тартып, жауап береді. Қоршаған шынайы ортаны барлық тілдер бейнелейді және олар денотаттар арқылы бірігеді. Кей кезде денотаттар қызметінде тұтас жағдаяттар да көрінуі мүмкін. Осында келіп, теорияның екінші атауы – аударманың денотативті теориясы атауы шығады. Жағдаят бұл кезде қандай да бір қарым-қатынастарға түсуші денотаттардың жиынтығы болып түсініледі. Аударманың мұндай моделі Дж.Кэтфордтың және В.Г. Гактың жұмыстарында көп пайдаланылған [6; 165]. Денотативті теорияның логикасы мынадай. Адам бақылап және өзі бейнелейтін әлем ол барша адамзатқа ортақ. Кез келген тілден сыртқы түрі мен айшықталуы әртүрлі болғанымен, бір реалияны нұсқайтын сөздерді табуға болады. Бұдан шығатын қорытынды, тіларалық коммуникацияның мазмұны болып экстралингвистикалық шынайылық саналады, ал денотативті теорияға сәйкес аударма теориясы бұл түпнұсқа тілінде көрсетілген денотаттардың аударма тілінде сипатталуы болып табылады. Түпнұсқа тіліндегі мәтінді қабылдап алған аудармашы ТТ бірліктерін сәйкес денотаттармен және объективті шынайылықтың фрагменттерімен біріктіреді. Бұдан соң сол денотаттарды анықтап, суреттейді, бірақ бұл жағдайда ТТ емес, АТ құралдарын пайдаланады. Әдетте аудармашы ТТ мен АТ нақты қай тілдік бірліктері бірдей денотаттарды суреттейтіндігін алдын-ала біліп отырады. Сондықтан оған оларды сәйкес денотаттармен салыстырып жату қажет емес, аудармашы бар болғаны ТТ бірліктерін сәйкес АТ бірліктерімен ауыстыра салады. Әйтсе де, мұндай қысқа әрекетті жүзеге асыру үшін шынайылықтың бір фрагментін белгілейтін ТТ мен АТ тілдік бірліктерінің сәйкестігіне қол жеткізілген болу керек.

Аударманың трансформациялық моделі. Аударманың трансформациялық моделі (теория) Н.Хомскийдің трансформациялық грамматикасына сүйенеді. Трансформациялық грамматика лексемалардың жалпылығы және негізгі логикалық-синтаксистік байланыстарымен сипатталатын синтаксистік құрылымдардың туындауы ережелерін қарастырады. Трансформациялық грамматикаға сәйкес синтаксистік құрылымдардың барлық мүмкін түрлері логикалық-синтаксистік қатынастары айтарлықтай жеңіл көрінетін қарапайым, ядролық құрылымдардың шектелген санына дейін қысқартылуы мүмкін[5;56]. Мәселен, А.Д. Швейцер, мынадай мысал келтіреді: ағылшын тіліндегі ядролық құрылым ретінде

қарастырылып отырған John hit Bill сөйлемінен трансформалардың айтарлықтай түрлерін жасап шығаруға болады:

Bill was hit by John.

John's hitting Bill.

Bill's being hit by John. The hitting of Bill by John. It was John who hit Bill.

It was Bill who was hit by John [6; 87].

Немесе басқа бір мысалды алайық егер «Бала оқып отыр» сөйлемін ядролық құрылым ретінде алсақ, (предикативті құрылым «әрекетті орындаушы – әрекет»), онда трансформациялық грамматиканың ережесіне сәйкес одан келесі туындыларды шығаруға болады «Баланың оқуы», «Оқып отырған бала», «Баланың оқығаны», және бұлардың барлығында «әрекетті орындаушы-әрекет» негізгі қатынасы сақталып қалған. В.Н. Комиссаровтың нұсқауынша, құрамын жасамдайтын бірліктердің формасы жағынан айырмашылықтары бар бұл трансформаларда мазмұн тұтастығы сақталған. Жай құрылымдардан ядролық құрылымдардың айырмашылығы оларда мағыналық байланыстар әрдайым нақты және дәл көрінеді: зат әрдайым зат есіммен беріледі, ал процесс әрдайым етістікпен сипатталады, субъект әрқашан бастауыш болып көрінеді, ал объект толықтауыштың қызметін атқарады, бір сөзбен айтқанда, жай құрылымдарды ядролық құрылымдарға ауыстыру процесі әуелгі мәтіннің грамматикалық және семантикалық категориялары арасындағы бірімді сәйкестіктердің орнатылуы немесе грамматикалық құрылымдардың бірмағыналы интерпретациялануына қол жеткізу тәсілі болып табылады.

Аударманың трансформациялық теориясының ережелеріне сәйкес аударма процесі негізгі үш кезеңнен тұрады: 1) сараптау кезеңі – түпнұсқаның құрылымдары (жай) ТТ ядролық құрылымдарына өзгертіледі, яғни түпнұсқа тілінің шегінде трансформациялар жүзеге асады; 2) ауыстыру кезеңі – ТТ ядролық құрылымының оған балама АТ ядролық құрылымымен өзгерту (тіларалық трансформация); 3) синтездеу кезеңі немесе қайта жасамдау – АТ ядролық құрылымы АТ жай құрылымына, яғни мәтіннің негізгі құрылымына көшеді. Соңғы кезеңге қатысты есте тұтатын жайт, кез келген тілдің қорында кездесетін нұсқалар, синонимдес бірліктердің өз арасында стилистикалық айырмашылықтары болғанымен, олар аударма

тіліне әуелгі қалпында көшірілуі мүмкін, сондықтан АТ ядролық құрылымын АТ жай құрылымына қайта жасамдау кезеңінде стилистикалық шектеулер пайдаланылуы тиіс. Аталмыш модельге өз пікірін білдірген.

А.Д. Швейцер Ю.Найданың мысалын келтіреді. Оның ойынша, аудармашының әрекеті өзенді тасқыны көп не ең терең жерінен кесіп өтудің орнына, жағаны бойлай жүріп, ең қауіпсіз жерді айналыс жолмен табатын саяхатшының әрекетімен бірдей болады [9; 54]. А.Д. Швейцер нақты аударманы жүзеге асыру үшін трансформациялық модельді қолданудың мысалын келтіреді. Әуелгі мысал ретінде ағылшын тіліндегі *The White House pressurized the Senate into reconsidering its decision* сөйлемі алынады. Кері трансформация әдісі арқылы екі ядролық құрылым алынады: *The White House pressurized the Senate. The Senate reconsidered its decision*. Осы кезеңде бұдан әрі аса құнды ақпаратты жоғалтып алу қаупі туындайды: яғни екі ядролық сөйлем арасындағы мағыналық байланыс жоғалып кетпеуі керек (себеп – салдар). Мұндайға жол бермеу үшін, ядролық сөйлемдерді бір күрделі сөйлемге айналдырамыз, олардың арасындағы мағыналық қатынас жалғаулықтар, есімдіктер мен өзге де синтаксистік құралдардың көмегімен қамтамасыз етіледі. Нәтижесінде біз төмендегі сөйлемдердің біріне қол жеткіземіз:

1) *The White House pressurized the Senate and it reconsidered its decision.*

2) *The White House pressurized the Senate so that it should reconsider its decision.*

Бұдан әрі аударманың келесі кезеңі орындалады – ауыстыру кезеңінің нәтижесінде келесі нұсқалардың біріне ие боламыз (контекстке байланысты):

1) Белый дом оказал нажим на сенат, и тот отменил свое решение.

2) Белый дом оказал нажим на сенат, чтобы тот отменил свое решение.

1) Ақ үй сенатқа қысым жасады да, ол өз шешімін өзгертті

2) Ақ үй сенаттың өз шешімін өзгертуі үшін қысым жасады [6; 876].

Мұндай нұсқалардың соңғы болуы міндетті емес. Аталмыш жағдайда біз жартылай ядролық деңгейде тұрмыз. Бұдан әрі аудармашы контекстті, мәтіннің стилистикалық ерекшеліктерін есепке ала отырып, ТТ жай құрылымдардың баламалылығын барынша дәл

беру үшін, АТ қосымша өзгертілген құрылымдарды жасамдайды деп күтіледі. Аудармалық әрекетті зерттеу үшін трансформациялық модельдерді пайдалану аса пайдалы деп саналады. В.Н.Комиссаров аталмыш модельдің келесі артықшылықтарын алға тартады:

1) трансформациялық теория араларында барабарлық қатынастары бар әртiлдi формаларды салғастыра зерттеуге баса ден қояды, бұл өз кезегінде нақты екі тілдің арасындағы аудармалық қатынастардың жүйесін сипаттауға мүмкіндік беретін теориялық базаны құруға мүмкіндік береді;

2) трансформациялық модель аудармалық трансформациялардың әртүрлі түрлерін анықтауға мүмкіндік береді;

3) аударма процесін тілдің өз ішіндегі трансформациялармен байланыстырудың айтарлықтай пайдасы бар, өйткені АТ сәйкестіктері жоқ шетел тіліндегі аудармалық құрылымдарды аудару барысын түсіндіруге мүмкіндік береді. Мәселен, ағылшын тіліндегі *She is a poor letter-writer* құрылымының орыс не қазақ тілінде мүлдем сәйкестігі жоқ. Аударма процесінің алғашқы сатысында бұл құрылымды сол тілдің өз шегіндегі ядролық құрылымға айналдырады: *She writes letters poorly*.

Екінші сатыда ТТ-дағы ядролық құрылымды АТ ядролық құрылымға айналдыру жүзеге асады: «Она пишет письма плохо», «Ол хаттарды нашар жазады». Содан кейін АТ ядролық құрылымды аударма тілінің жай құрылымына айналдыру процесі орындалады:

«Она не умеет писать письма», «Ол хат жаза алмайды». Сонымен бір мезетте, аударманың кез келген өзге моделі секілді трансформациялық модельдің де өз кемшіліктері бар. Олардың қатарына мыналар жатқызылады:

1) трансформациялық модель аудару процесінің үшінші сатысында мүмкін трансформалардың ішінен нақты қайсысын таңдау керектігін түсіндірмейді (өйткені осы модельге сәйкес, трансформациялар әртүрлі тілдердің шегінде орындалады, сәйкесінше бастапқы және соңғы құрылымдар бірінен бірі мүлдем тәуелсіз болады };

2) трансформациялық модель ұқсас құрылымдарға келтірілмейтін құрылымдардың арасында барабарлық қатынастарының қалыптасу процесін түсіндіре алмайды: *The split in the Democratic Party elected Lincoln*. «В результате раскола в демократической партии к власти пришел Линкольн», «Демократиялық партияда келіспеушіліктердің пайда болуы салдарынан билікке Линкольн келді».

3) трансформациялық модель Fragile – «осторожно, стекло», «абайлаңыз шыны» секілді құрылымдар арасындағы барабарлық процесін түсіндіре алмайды. А.Д.Швейцердің пікірінше, өзеннің арғы бетіне өту мүмкіндігі бар жерден айналма жол іздеудің мүлдем мәні жоқ. Толықтай алғанда, осы модель туралы сөз қозғағанда, А.Д.Швейцер грамматикалық трансформациялар расында әуелгі мәтінді семантикалық сараптаудан өткізудің тәсілдерінің бірі ретінде қызмет атқаратындығын атап көрсетеді, ол сол секілді соңғы тіркесті құрастыру формаларының бірі ретінде де көрінеді. Әйтсе де аударманы тек қана грамматикалық трансформациялармен шектеу дұрыс емес, өйткені аудармада сол секілді лексикалық – синтаксистік ауыстырулар, семантикалық модификация және ситуативті – прагматикалық факторлармен шартталған. Сонымен, трансформациялық аударма моделі әмбебап сипатқа ие бола алмайды, өйткені оның мүмкіндіктері шектеулі саналады [7; 43].

Аударманың семантикалық моделі. «Екі мәтіннің мазмұнының ұқсастығы дегеніміз, (соның ішінде әртүрлі тілдердегі екі мәтіннің де) осы мәтіндердің мазмұнын құрамдайтын мағыналық элементтердің барлық не бірқатары өзара бірдей» деген сөз екендігі даусыз». Осыдан шығатын қорытынды, аударманың семантикалық моделі дегеніміз, түпнұсқаның мәтінінен мағыналық элементтерді ерекшелеп алып, АТ дәл осындай мағыналық элементтерді құрамдайтын бірліктерге сәйкестендіру.

Аударманы жүзеге асыру барысында туындайтын қиындық, түпнұсқаның әрбір бірлігінің мазмұнына енетін қарапайым мағыналардың құрамын анықтауда жатыр. Бұл мәселені шешу үшін, берілген бірліктің мазмұны сол тілдің өз шегіндегі оған жақын, белгілі бір семантикалық қатынасқа түсетін екінші бірліктің мазмұнымен салғастырылатын дифференциалды белгінің көмегімен анықталады. В.Н.Комиссаровтың мысалын пайдаланып көрейік. Мысал ретінде алынған «студент» сөзінің келесі қарапайым мағыналары бар: 1) «оқытылушы» – «мұғалім емес»; 2) «ЖОО-да білім алушы» – «оқушы емес»; 3) «жекеше түр» – «студенттер емес». Қазақ тіліндегі бұл сөздің ағылшынша (student) деген сәйкестігінің мағынасы әлдеқайда аз: оның мағынасында сөздің орыс тіліндегі сәйкестігінде пайдаланылатын «жынысқа» байланысты мағынасы кездеспейді. Әйтсе де бұл ағылшынша student сөзінің аударма барысында «студент» сөзін алмастыруына еш кедергі келтірмейді [6; 232].

Тілдік бірліктің барлық схемалары коммуникацияның белгілі бір

шарттарында сәйкес бола бермеулері мүмкін, сәйкесінше, олардың барлығын аударма барысында өзге тілге оңай ауыстыруға болмайды. Мәселен, орыс тіліндегі «Все студенты обязаны посещать занятия» сөйлемі ер жынысты адамдарға да, әйел жынысты тұлғаларға да қатысты қолданыла береді, сондықтан мұндай жағдайда жынысты ерекше белгілеп айтудың еш қажеті болмайды. Ал енді басқа жағдайды қарап көрейік. Дәл осы сөзді орыс тіліндегі «Студентки нашего университета слишком много курят» сөйлемін аудару үшін қолдансақ, аударма барысында «студент» сөзінің жынысын нақтылаудың қажеттілігі туындайды.

Қорытынды

Сонымен, аударманың семантикалық моделіне сәйкес, аудармашының басты мақсаты түпнұсқа тіліндегі коммуникативтілігі жағынан сәйкес элементарлық мағыналары бар бірліктерді аудару болып табылады. Аудармалық барабарлық түпнұсқа мен аударма мәтіндеріндегі семалардың ортақтығына негізделеді. Мұндай ортақтастық семалардың қосындысынан емес, тек жекелеген семалардың арасында ғана кездесуі мүмкін. Аударманың семантикалық моделін жасап шығарушы, ағылшындық зерттеуші Дж.Кэтфорд, жоғарыда айтылған пікірлерге өзіндік баға береді. Мысалы, ағылшын тіліндегі I have arrived сөйлемі орыс тіліне «Я пришла» сөйлемімен аударылу керек болсын. Бұл кезде түпнұсқа мен аударманың мазмұны келесі жолмен қатынасқа түседі. Келтірілген сызбадан ағылшын сөйлемінде бес қарапайым мағына бар екендігі көрінеді: 1) сөйлеуші (бірінші жақ); 2) келу (қозғалыс түрі көрсетілмеген); 3) өткен шақ (not «arrived»); 4) өзге әрекетпен не уақыт мезетімен байланысы (перфект мағынасы); 5) сөйлеу мезетімен байланыс (not «arrived»). Орыс тіліндегі сөйлемде алты қарапайым мазмұн бар: 1) сөйлеуші; 2) келу; 3) өткен шақ; 4) әйел текті; 5) жаяу жүру; 6) аяқталған әрекет. Бірақ ортақ семалар небары үшеу: «сөйлеуші», «келу», «өткен шақ». Әйтсе де барабарлық аударма жасау үшін осының өзі жеткілікті болады. Ал сәйкес келмейтін қарапайым мазмұндар коммуникативтілігі сәйкес емес болып есептеледі. Түпнұсқа мен аударманың мазмұнында неғұрлым көп семалар сәйкес келсе, аударманың барабарлығы соғұрлым жоғары болатындығы түсінікті. В.Н. Комиссаров атап өткендей, бірін бірі алмастыратын семалар сәйкес келмесе де, семантикалық қайта фразалау қатынастарымен байланысқан болуы мүмкін.: Last year saw a rapid growth of industrial production – «Б прошлом году

отмечался быстрый рост промышленного производства», «Өткен жылы өндірістің жедел өсімі байқалды»; мұндағы қайта фразалау қатынастарын келесі түрде көрсетуге болады: А бірлігі Х бірлігін байқайды = Х бірлігі А бірлігінің меншігіне көшеді = Х бірлігі А бірлігімен бір мезетте болады.

Аударманың семантикалық моделінің бірқатар түсінік беру қасиеті болады. Ол екі мәтін арасындағы семантикалық айырмашылықтардың біразын түсіндіре алады, аударма нұсқасын таңдауда шешуші күшке ие факторлар қатарына нұсқайды. Сонымен бір мезетте, оның өзіндік кемшіліктері де бар. В.Н.Комиссаровтың пікірінше, ол бір жағдайды суреттеу үшін әр тілде пайдаланылатын әртүрлі семантикалық категорияларды мүлдем қарастырмайды (instant coffee – растворимый кофе – ерітілетін кофе); ол аудармадағы бейнелік және өзге де ассоциациялардың берілу қиындықтарын қарастырмайды, мәтіннің әралуан мазмұнын есепке алмайды, тілдік бірліктердің ауыспалы мағыналарда қолданылу жағдайлары мен түпнұсқа және аударма тілдерінде әртүрлі болуы мүмкін ассоциацияларды қарастырмайды; В.Н. Комиссаровтың аударма моделінің бұл түріне айтқан ескертуі, аударма құралын таңдап алу кезінде маңызды қызмет атқаратын коммуникация мақсатының категориялары семантикалық аударма моделінің шегінде қарастырылмайды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Швейцер А.Д. Перевод и лингвистика. – М., 1973. – 280 с.
2. Федоров А.В. Основы общей теории перевода. – М., 1983. – 303с.
3. Гак В.Г. Курс перевода. – М., 1970. – 359с.
4. Виноградов В.С. Введение в переводоведение. – М., 2001, – 224с.
5. Рецкер Я.И. Теория перевода и переводческая практика. – М., 1974. – 208с.
6. Алимов В.В. Теория перевода. – М., 2005. – 160с.
7. Жәқыпов Ж.А. Аударматануды аңдату. – Алматы, 2004. –192с.

Қарлығаш Нұрмұхамет

*Құрлық әскерлерінің Әскери институтының
доценті м.а., философия ғылымдарының кандидаты*

ТҰРАҚТЫ МЕКЕН-ЖАЙЫ ЖОҚ ЕРКЕКТЕРДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК ЖАҒДАЙЫ

Андатпа. Мақалада автор қоғам стратификациясын, кедейшіліктің индексін қарастырған. Автор тұрақты мекен-жайы жоқ еркектердің пайда болуының факторлары мен себептерін айқындаған. Соның ішінде өздерін жоғалтып алған ер-азаматтарды қалыпты өмірге әкелу жолдарын шешуге талпыс жасаған.

Түйін сөздер: *Қоғам, стратификация, еңбек құндылығы, еркек, тұрақты мекен-жайы жоқ адам.*

Карлығаш Нурмухамет

СОЦИАЛЬНОЕ ПОЛОЖЕНИЕ МУЖЧИН ОПРЕДЕЛЁННОГО МЕСТА ЖИТЕЛЬСТВА

Аннотация. В статье рассматривается стратификация общества, индекс бедности. Автор выявляет факторы и причины такого социального феномена, как люди без определённого местожительства. В статье предложены пути решения по успешной ресоциализации и возвращению в общество бездомных мужчин.

Ключевые слова: *Общество, стратификация, трудовые ценности, мужчина, без определённого места жительства.*

Karlygash Nurmukhamet

SOCIAL SITUATION OF MEN WITHOUT A CERTAIN RESIDENCE

Abstract: In the article, the author considers the stratification of society, the poverty index. The author has identified the factors and

causes of such phenomenon with men who do not have a certain place of residence. The article proposes solutions to successful resocialisation and returning homeless men to society.

Keywords: *society, stratification, the value of work, men, a person without a fixed place of residence*

Кіріспе

Адамзат баласының ерте кезден күресіп келе жатқан кедейлік пен қайыршылық әлеуметтік құбылыс ретінде танылып, қай дәуірде болмасын қоғамның ең басты өзекті мәселесіне айналған. Кедейшілік адамның өмір сүруінің деңгейі ғана емес, жалпы қоғамның тіршілік тынысын анықтайды.

Кедейліктің шегі қаражаттың мөлшерімен, ай сайын не болмаса күніне келетін кірістің көлемімен есептелінеді. Кедейлік экономикалық факторлардың салдарынан келіп шықса одан шығудың жолы тек саяси іс-әрекет арқылы ғана орнына келмек деп жатады. Дегенменде кедейліктің кілті адамның санасында сондықтанда психологиялық сипатына ерекше назар аударғанымыз жөн болады. Осы орайда әлеуметтанушы Оскар Льюиста ұзақ мерзімді кедейліктің негізі экономикадан бөлек, өзіне тән мәдени құндылықтар мен мақсаттармен байланысты екенін айтқан болатын. Әлеуметтанушылар кедейлікті зерттеу барысында этноспен, жас мөлшерімен не болмаса жыныстық айырмашылығымен талдайды. Жоғарыдағыларда аталғандардың ішінде ақ пен қара болып нәсілге бөлінуі не болмаса қария шағында қанғыруынан бұрын жыныстық айырмашылығын зерделенуі қалың көпшіліктің қызығушылығын туғызады.

Батыста ерлерге қарағанда әйелдер арасында кедейлік басым болса, біздің елімізде тұрғылықты жұмысы, тұрақты мекен-жайы жоқ ерлердің саны артып тұр. Біздің мақсат жалпы әлеуметтік сауалнама жүргізіп ғана қоя салмай тығырыққа тірелген ер адамдарға жол сілтеу, әлеуметтік жұмыстың тиімділігін арттыру болмақ.

Зерттеу әдістері

Кешенді әлеуметтік зерттеуде классикалық әлеуметтік әдіс тәсілі қолдана отырып сауалнама алынды. Тұрақты мекен-жайы жоқ ер-азаматтардың құндылықтары, еңбекке қатыстылығы, кездесетін мәселелері жайлы толықтай мәлімет алуға қадам жасалды. Алынған мәліметтерді кодтау мен өңдеу бойынша жұмыс жүргізілді.

Нәтижелер

Біздің өмір сүріп отырған қоғамымыз әртүрлі топтардан тұрады. Әлеуметтік белгісіне қарап адамдардың әртүрлі топқа бөліну теңсіздік жүйесін зерделеуде әлеуметтану ғылымында «стратификация» ұғымы қолданылады. «Қоғамды бөлетін, жалпы алғанда кәсіби және әлеуметтік мәртебеге әсер ететін теңсіздіктің жүйелі формалары. Стратификация байлыққа, гендерге, жасқа, ұлтқа немесе басқа да айырмашылыққа негізделген әртүрлі формада болуы мүмкін» [1, 341].

Қоғамның әлеуметтік тұрғыда жіктелуін қарастыратын «стратификация» процессі қазіргі таңда көптеген ғылымдардың зерттеу нысаны болып табылады.

Саясаттану, тарих, психология, құқық т.б. аталған ғылымдар әртүрлі міндеттер мен мақсаттар қоя отырып, әр алуан аспектілерін зерттейді. Әлеуметтік стратификацияны зерттеген ғалымдардың қатарында: К.Маркс, М.Вебер, П. Сорокин, Р.Мертон қарастырған. Американ ғалымы П.Сорокин әлеуметтік жіктелуді экономикалық тұрғыдан қарастырып, әлеуметтік құрылымның үш түрін белгіледі. Жоғары топ элита, дамыған орташа тап, ал тұрмысы нашар кедейлерді соңғы топқа кіргізді. Жоғары топқа ірі меншік иелері – қаржы және өнеркәсіп магнаттары, жоғары билік элиталары – мемлекет президенттері, премьер министрлер, жеке қызметтердің басшылары, жоғары категориядағы чиновниктер жатады.

Әлеуметтік құрылымдағы соңғы топ жайлы арнайы зерттеулер жүргізген шетелдік ғалымдар: К.Маркс, Г.Спенсер, П.Сорокин, Э.Реклю, О.Левис, Э.Гидденс, тіпті П.Элкок «кедейшіліктің полиэкономикасы» деген еңбегі үшін Нобель сыйлығының иегері болыпты. Ресей ғалымдарының ішінде: А.Кравченко, Л.Гордон, Л.Г. Зубова, Е.Бреев болса, отандық ғалымдарымыздың қатарында: М.Әженов, М.Садырова, С.Ермаханова, Д.Бейсенбаев, З.Жаназарова, Ж. Тулеевты айтуымызға болады. Орта топтың қоғамдағы алатын орны ерекше, бұлар қоғамның экономикалық және саяси өмірінде шешуші рөл атқаратын топ. Екінші орта топқа интеллигенция мен жоғары мамандық иелері жатады. Олар ғалымдар, жазушылар, суретшілер, діни қызметкерлер, дәрігерлер, заңгерлер, мұғалімдер жатады. Ал төменгі топ құрамы жағынан сан алуан. Олардың арнайы мамандығы жоқ, жұмыссыз тұрақты табысы жоқ абсолютті кедейлер, қайыршылар, босқындар, люмпендер кіреді. Дүниежүзілік банкте әртүрлі елдердегі кедейліктің деңгейін зерттеуде төмендегідей көрсеткішті қолданады:

- Тұрғындардың саны;
- Территория;
- Инфляцияның өсуі;
- Тұрғындардың өмір сүру ұзақтығы;
- Ересек тұрғындардың сауаттылығы.

Жалпы әлемдік экономика мен статистикада кедейшілікті айқындайтын үш концепция бар: абсолюттік, салыстырмалы, субъективті.

Абсолютті бағыт деңгейі өмір сүру минимумның негізінде анықталады. Абсолютті кедейлік термині өмір сүруге қажетті негізгі ресурстардың тапшылығын білдіреді. Дамыған мемлекеттерде кедейлік абсолютті емес, салыстырмалы болып келеді. Артта қалған елдерде кедейлік абсолютті болуы мүмкін. Әлемде әрбір мемлекет өздерінің экономикалық дамуына байланысты жыл сайын кедейліктің ресми деңгейін немесе кедейліктің шегін, яғни лайықты деңгейде өмір сүру үшін отбасына қажет ең аз мөлшерде ақша сомасын белгілейді. Адамның биологиялық өмір сүруін қамтамасыз ететін, минималдық сұраныстарын ғана қанағаттандыруға мүмкіндігі бар екенін сипаттайды. Кедейліктің табалдырығы саналатын абсолюттік түрі төменгі деңгейде ғана демалу мен емделуде қаражаты жетеді-ау деген адамдар жатады. Кедейлік әлемде салыстырмалы категория ретінде қарастырады. Адамның қоғамда қабылданған өмір стандарттарына сәйкес өзінің бұрынғы өмір сүру деңгейін сақтай алмауы. Кедейлік шегінде өмір сүріп жатқан адамдар күнделікті күйзеліс депрессияда өмір сүреді.

Кедейлер қатарына өмір сүру жағдайы жақсы қалыптасқан қоғам стандартынан айтарлықтай деңгейде кіріс мөлшері артта қалатын отбасылар жатады. Көп жерде кедейлікті сандық әдіспен өлшеу көзделген. Кедейлік – тіршілік етудегі күн көрістің төмендеуі, материалдық ресурстардың жетіспеушілігінен туындайтын жағдай. Кедейлік сызығы материалдық қажеттіліктерді қанағаттандыруға кететін шығын орнын толтыруға мүмкіндік беретін шынайы кірістердің минималды деңгейі. Өмір сүру минимумы адамның негізгі физиологиялық қажеттіктерін қанағаттандыратын азық-түліктің минималды жиынтығын айтады. Субъективті деп респонденттің ұйғарымымен, не болмаса қоғамдық пікірмен санасатын түрін айтамыз.

Кедейшілікті жою үшін кедейлер де байлар да болмайтын қоғам орнату мүмкін емес. Дегенменде, әлеуметтік осал топтары

саналатын қайыршылықты жойып, кедейлерді азайту мақсатында мемлекет тарапынан әртүрлі бағдарламалар жасалған.

Мемлекеттің әлеуметтік саясаты кедейшілікті төмендетудің жолдарын іздестіріп, әлеуметтік жәрдемақыны көтеріп, жұмыссыздықпен қарсы күрес жүргізілуде. Қазақстанда кедейшілікті айқындауда тұрғындардың индекстері қолданылады және келесі үлестер алынады:

- 60 жетпеген халықтың үлесі;
- 16 жасқа дейінгі жастардың үлесі;
- ресми тіркелген жұмыссыздық деңгейі;
- тұтыну деңгейі күнкөріс минимумнан төмен халықтың үлесі.

Ғылым мен техниканың өрістеп дамуына қарамастан қазіргі қоғамда кедейлер тым көп. Кедейлік пен қайыршылыққа қарсы күресті - Біріккен Ұлттар Ұйымы да қарастырып отыр. Себебі, кедейлік пен қайыршылық Еуропадағы дамыған алдыңғы қатарлы мемлекеттердің өзінде де біраз көрсеткішті көрсетіп тұр.

Ал қазіргі Қазақстанда жүріп жатқан стратификациялық процессте бастан кешіріп отырған жағдайы біркелкі емес қоғамда орта тап басымдық танытқанымен, күн санап елімізде кедейліктің соңғы деңгейіндегі *бомж* аталған тұрақты мекен-жайы жоқ адамдардың соның ішінде еркектердің саны өсіп келеді.

Қазақстанда кедейлер тобы ауылдан қалаға келгендер, жұмыссыздар сонымен бірге босқындар есебімен көбеюде. Төменде тұрақты мекен-жайы жоқ адамдардың (*бомж*) пайда болуының өзіндік бірнеше себептері бар.

Экономикалық себептері – төмен жалақы, еңбектің төмен өнімділігі, экономикалық дағдарыс кезіндегі жұмыссыздықтың етек алуы барысында болады.

Медициналық себептері – мүгедек, аяқ астынан жарымжан болуы не болмаса адамның науқастанып, жазылмас дертке шалдығуынан болады. Демографиялық себебі – толық емес отбасы, жарының тастап кетуі т.б.

Саяси - ел аралық жанжалдардың орын алуы, басқа жақтан елге босқындардың ағылуында, адамның саяси қуғын - сүргінге ұшырағанда туындайтын себеп.

Мемлекет амнистия жариялағанда, түрмеден шыққан бейбақтың барар жері, басар тауының болмауынан далада қаңғырып қалуы.

Географиялық себептен – аймақтардың қалыпсыз дамуы, табиғат апатында болады. Бұл себептер әлеуметтану ғылымында әлеуметтік құбылыс ретінде қарастырылатын нақтылықты жағдай.

Кедейліктің себептеріне макродеңгейлі және микродеңгейлі әлеуметтік факторлар жиі кездеседі. Кедейлікті микродеңгейде «**кедейлік санасы**» арқылы түсіндіруге болады деп есептейді. «Кедейлік сана-сезім теориясы кедей адамдар ұстанатын құндылықтар жүйесі үнемдеу, тұрмыс құру, болашаққа қор жинақтау, ерінбей еңбек ету тәрізді мұраттарды көздемей, өмірдің қазіргі сәтін бағалап, бір күндік өмір сүрумен шектелуді «**кедейлік сана**» деп анықтайды. Олар қаншалықты ауыр еңбек етсе де жетістікке жетпейтінін түсініп, ертеңін ойламай, «бір күніне мәз» болуды жөн көреді. Зерттеушілердің айтуынша, кедей адамдар орта тап өкілдеріндей, жұмыс, білім және тұрмыс құру құндылықтарына көп мән бермейді» -деп көрсетеді [2, 211].

Тұрақты мекен-жайы жоқ адамдардың күйіне түсетіндерді жалпы себептері бойынша **табиғи** және **қолдан** жасалған деп екіге бөлуге болады. Табиғи себептерге саяси, медициналық (жарымжан) кей кезде, географиялықты табиғиға жатқызамыз. Адамның барлық материалдық тұрғыдан жағдайы жақсы, жеткен жетістіктері мен бағындырған белестері бар, осындай адам аяқ-асты кездейсоқ жағдайға түсіп, психологиялық дағдарыстан сынып кеткен кезде ішімдікке салынады, не болмаса үй-күйін тастап беті ауған жаққа безіп кетеді, бұны біз қолдан жасалған деп түсіндіреміз.

Әлеуметтің төменгі топтарын зерттеу барысында, жоғарыдағы себептерге сүйеніп, төрт топқа бөліп қарастыруға болады. Қайыршылар, кезбелер, босқындар легі, тұрақты мекен-жайы жоқ адамдар.

Қайыршы – қайыр тілеуді әдетіне айналдырған жан. Қайыршылықпен күнелтетін қариялар да қоғамымызда некен-саяқ табылады. Физиологиялық қажеттіліктерін қанағаттандыруда қиындық көретін, қоғам өміріне толыққанды қатысу мүмкіндігінен айырылғандар.

Кейбір кезде қайыршылықтың қылмыспен де тікелей қатысы бар. Соңғы жылдары, қайыршылықты бизнеске айналдырғандардың біразы ұсталды. Алматы қаласы бойынша адамдардың құқығын таптап бизнеске айналдырғандар, мүгедектерді мәжбүрлеп ұстап, қайыр тілеткендер 2012-2015 жылдар аралығында 1% пайызды көрсетіп тұр.

Кезбе – елімізге жаз айларында күнелту үшін бірнеше айларға келетін сығандар тобыры. Кезбелер жылда жаз айларында, Алматы қаласына қарасты Қарасу, Қарасай, Іле ауылының шет аймақтарына қоныстанып, күркені қолдан жасап 80 шақты отбасы қыркүйек

айының аяғына шекті күнелтеді. Балалары күндіз қала ішілік көліктерде құран оқып, ақша сұраумен қайыр тілесе, әйелдер базар жағалап адыраспан айналдырып, ақша табады. Кезбелер қайыр тілеп қаншама ақшаны елге айналымға қалдырмай, сыртқа алып кетіп жатыр. Жұмыс істеп адал іспен нәпақа тапқаннан бұрын оңай жолмен ақша тапқанды әдетке айналдырған.

Босқындар – соғыс кезінде не болмаса саяси құрбанға айналғанда өзінің туған жерін тастап басқа елге паналауға ұмтылғандар. Біріккен Ұлттар Ұйымының 1951 жылғы Босқындар мәртебесі туралы конвенциясына сәйкес, босқын – нәсіл, дін, ұлт немесе белгілі бір әлеуметтік немесе саяси қуғын сүргінге тап болған жандар. Босқындар әлеуметтану ғылымында миграция (латын тілінен қоныс аудару) адамдардың тұрғылықты мекен-жайын өзгерту процесі. Миграцияның болуы экономикаға не болмаса экологиялық, діни, саяси, соғыс зардаптарынан болып жатады. Бүгінгі күні босқындар тақырыбы Еуропада саясаттың басты тақырыбына айналып отыр.

Тұрақты мекен-жайы жоқ адамдар – бұл санатқа кездейсоқ жағдайға тап болғандар, ішкі менін жоғалтқан адамдар жатады. Ал адамдардың үйсіз-күйсіз жүруі өмірлік қиын жағдайға тап болғандар, сәтсіздікке ұшырағанда тығырыққа тіреліп шешімін таба алмаған әлсіз адамдардан құралады. Тұрақты мекен-жайы жоқ адам тұлға ретінде намыс, қызығу, қызғану, талаптану деген қасиеттерден түбегейлі айырылған жан.

Республика бойынша тұрақты мекен-жайы жоқ адамдармен қалыпты өмірге бейімдеуге 11 орталық жұмыс жасауда. Тұрақты мекен-жайы жоқ адамдарға мемлекетіміз әлеуметтік қолдау танытып, өз қамқорлығына алғанына біраз жыл болды. Алматы қаласы бойынша белгілі тұрағы жоқ адамдарға арналған әлеуметтік бейімдеу орталығы алғаш рет 2001 жылдың қаңтар айында ашылып, 50 адамды қабылдап іске қосылған. Ал бүгінде мекеме 230 адамға шақталса да 400-ге-жуық адамы бар. Орталыққа түскен адамдардың жас мөлшерлері 35 жаспен 70жас аралығын қамтиды. Аферистке алданғандар 1%, Ішімдікке салынғандар 70% жұқпалы ауруға шалдыққандар 20%, түрмеден шыққандар 9% .

Осы күйге түскен адамдардың біраз бөлігі жұқпалы аурумен ауырады. Бомждардың ішінде айықпас дертке шалдыққандары бар, жеке бастың тазалығын сақтамағаннан олар чесотка, туберкулез, педикулез, холера инфекциялық ауруларға шалдыққан.

Қазақстан егемендік алғаннан бері 30 жылдың ішінде сегіз рет амнистия жарияланған. Түрмеден шыққан адамды біздің қоғам

қабылдамайды, кейбіреуінің отбасы олардан түбегейлі теріс айналған. Істі болған адамдарға жұмысқа орналасу жағы мүлдем қиынға соғады. Әлеуметтік жұмысшылардың мәліметі бойынша түрмеден босағандар бейімдеу орталықтарында 1 ай, ары кетсе 3 ай көп жата қоймайтын көрінеді. Этностық айырмашылықтарына келсек:

- орыс халқының сандық үлесі 65%;
- қазақтар 15%;
- басқа ұлт өкілдері 2%.

Бұл жағдайға ұлттық менталитет де әсер етуі мүмкін. Қазақстанда демографиялық көрсеткіш бойынша орыс ұлтының отбасында бір бала кей кездері екі баладан туылады. Олар ер жеткен соң балаларын Ресейге атандырады, не болмаса өздері баласын ата-анадан бөлек өмір сүруге бейім дейді.

Кей жағдайларда әке-шешесі немерелерін карауға құлшыныс танытпайды, содан кейін балалардан да жауап жоқ. Сендерді бақтым, енді өзім үшін өмір сүруім керек деп, жан тыныштығы мен бет сұлулығын ойлағанда 45-60 жаста еді, 70-80 жасқа келген соң жанында жақыны, не бір жан ашитын адамы жоқ қартайған кезде олар жалғыз қалып аферистерге алданып жатады. Кейбіреулері уайыммен ішімдікке салынады, соңында үйсіз-күйсіз далада қаңғырып қалады.

Алматы қалалық бейімдеу орталығында әйел адамнан гөрі еркектердің саны жылдан-жылға артып бара жатыр:

- 2016 - 418 ер адам;
- 2017 - 518 ер адам;
- 2018 - 678 ер адам.

Еркектердің соншалықты әйел адамнан да әлсіз болғаны ма? Оларды әлсіз қылдырған кім? Элизабет Бадентэр айтпақшы олардың осыншалықты төмен болып кеткеніне әлде әйел заты кінәліміз бе?

Әлеуметтану ғылымында негізінде кезбелер мен қайыршылар, тұрақты мекен-жайы жоқ адамдар девиантты мінез-құлық тобына кіреді. Девиантты мінез-құлық дегеніміз адамның қоғамдағы қалыптасқан тәртіптен, әлеуметтік нормалардан ауытқуы.

Орталықпен келісім-шартқа отырған бомж аталған адам бір жылдың ішінде қалыпты өмірге келу керегі көзделген. Өмірге келгісі келмесе, ішетін арағын қоймаса бейімдеу орталығынан қуылады. Ары қарай бейбақтың тағдыры беймәлім.

Бейімделу орталығына бір айда өзін-өзі жоғалтқан адамды қалпына келтіру үшін жан аямай жұмыс істейтін психолог

мамандар тапшы. Бұндай адамдарға алдымен әлеуметтік-құқықтық, гуманитарлық көмектен бұрын, түбегейлі психолог маманның көмегі қажет.

Қорытынды

Ішінен арнайы 30 жаспен 45 жас аралығындағы арнайы топты бөліп алып сыртынан 3 ай бақылау жүргіздік. Шын мәнісінде, бұл топқа жұмыс тауып берсеңде маңдай терімен ақша тауып істегісі жоқ, тек жатып алып, тегін тамақ ішіп, жылы жерде жата берем дейтіндер. Қайтадан күнделікті тіршілік басталады, қараптан-қарап күндерін өткізеді. Топта бірде-біреуі болашағым, арман-мұратым деп алдына мақсат қоймайды.

Әлеуметтік көмекке мұқтаж адамдар тек мемлекеттік көмекке иек арта бермей, өз жағдайын жақсартуға өздері де ұмтылуы тиіс.

Қарасаң қарның ашиды, тепсе темір үзетін жігіттер бейімделу орталығында бостан-бос жатыр. Жұмыс істемейтін, одан бас тартқан адамдарды рухани ынталандыру қажет.

Кедейлікті, қайыршылықты жою үшін мәдени құндылықтар мен қоғамдық құрылымдар бірлесе жұмыс істеп әрекет ету қажеттілігі туындайды.

Қазақ философы Абай «Жұмысы жоқтық, қарыны тоқтық аздырар адам баласын» дегендей [3,54]. Үкімет тұрақты мекен-жайы жоқ адамдарға миллиондап қаржы бөліп отыр, оларға салған қаржыны мемлекетке қайтарып алу жағын да қарастырған жөн сияқты. Бейімдеу орталығында жатқан адамдарға ішінен тігін цехын ашып, жұмыспен қамтыса әрбіреуінің күндері бос өтпей, уақыттың қадірін бағалайтын еді.

Сонымен қатар бейімделу орталығында жатқан адамдарға психологтың еңбегі далаға кетпес үшін «Рухани құндылықтар» деп аталатын оқытудың бағдарламасы жасалуы тиіс. Абайдың «толық адам» ілімі, А.Иассауидың «Кемел адам» ілімі, Ш.Құдайбердиевтың «ар» ілімін оқытып, «адам болу» керектігін олардың санасына күнделікті құйып, бойына сіңдірсе санасы таяз еркектің ақылы кеңейіп, ойы тереңдеп өмірлік ұстанымдары өзгеруі мүмкін...

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Крейт Калхун. Оксфорд әлеуметтік сөздігі. Рухани жаңғыру // Алматы, «Ұлттық аударма бюросы». 2019. – 341 б.
2. Дэвид Бринкерхоф, Роуз Уейтс. Әлеуметтану негіздері. Рухани жаңғыру // Алматы «Ұлттық аударма бюросы». 2018. – 209 б.
3. Абай. Шығармалардың екі томдық толық жинағы. Т.1. – Алматы «Жазушы». 2005. – 54 б.

Мәншүк Кәрімова
Экономика магистрі

ҰЛТТЫҚ САНАҚТАР ТҰРҒЫСЫНАН АЛҒАНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫНЫҢ ДЕМОГРАФИКАЛЫҚ ҚАРТАЮЫ: НЕГІЗГІ КӨРСЕТКІШТЕР ЖӘНЕ ҮРДІСТЕР

Аңдатпа. Мақалада 1999, 2009 жылдардағы ұлттық халық санағының нәтижелері және алдағы 2020 жылы санақ жүргізудің жаһандық раунды қарсаңындағы соңғы ресми статистика бойынша Қазақстан халқының қартаюының негізгі көрсеткіштері мен үдерістері келтірілген.

Қазақстан Республикасының ұлттық санақтарының қысқаша шолуы мен хронологиясы келтірілген. Халықтың қартаюының негізгі көрсеткіштері ретінде келесі индикаторлар анықталды: өмір сүру ұзақтығы, халықтың орташа жасы, халықтың жалпы санындағы егде жастағы халықтың үлесі, демографиялық жүктеме коэффициенті, халықтың қартаю индексі және Биллетер индексі.

Талданатын кезеңде халықтың қартаюының негізгі көрсеткіштерінің өсуінің айқын тенденциясы байқалады, индикаторлардағы аймақтық ерекшеліктер мен гендерлік айырмашылықтар байқалады.

Түйін сөздер: ұлттық санақ, халықтың қартаю индексі, өмір сүру ұзақтығы, демографиялық жүктеме коэффициенті, халықтың орташа жасы, қартаю шегі.

Мәншүк Кәрімова ДЕМОГРАФИЧЕСКОЕ СТАРЕНИЕ НАСЕЛЕНИЯ КАЗАХСТАНА СКВОЗЬ ПРИЗМУ НАЦИОНАЛЬНЫХ ПЕРЕПИСЕЙ: ОСНОВНЫЕ ПОКАЗАТЕЛИ И ТЕНДЕНЦИИ

Аннотация. В статье представлен анализ основных показателей и тенденций старения населения Казахстана по результатам национальных переписей 1999, 2009 года и последним официальным

статистическим данным в преддверии предстоящего глобального раунда переписи 2020 года.

Представлен краткий обзор и хронология национальных переписей Республики Казахстан. В качестве основных показателей старения населения определены следующие индикаторы: ожидаемая продолжительность жизни, средний возраст населения, доля пожилого населения в общей численности населения, коэффициент демографической нагрузки, индекс старения населения и индекс Биллетера.

За анализируемый период отчетливо прослеживается тенденция увеличения основных показателей старения населения, наблюдаются региональные особенности и гендерные различия в показателях.

Ключевые слова: национальная перепись, индексы старения населения, ожидаемая продолжительность жизни, коэффициент демографической нагрузки, средний возраст населения, порог старости.

Manshyk Karimova

POPULATION AGING IN KAZAKHSTAN THROUGH THE PRISM OF NATIONAL CENSUSES: KEY INDICATORS AND TRENDS

Abstract. The article presents an analysis of the main indicators and aging trends of the population of Kazakhstan according to the results of the national censuses of 1999, 2009 and the latest official statistics on the eve of the upcoming 2020 global round of censuses.

A brief overview and chronology of the national censuses of the Republic of Kazakhstan is presented in the article. The following indicators were identified as the main indicators of population aging: life expectancy, average age of the population, the share of the elderly population in the total population, demographic load coefficient, population aging index, and the Billeter index.

During the analysed period, there is a clear tendency towards an increase in the main indicators of the population aging, regional features and gender differences in the indicators are observed.

Keywords: national census, population aging indices, life expectancy, demographic load coefficient, average age of the population, old age threshold.

Кіріспе

Кез-келген елдің экономикалық дамуы көбінесе демографиялық процестердің сипатына байланысты. Мемлекеттегі демографиялық жағдай әлеуметтік-экономикалық дамудың жай-күйі мен болашағына әсер етеді. Бір жағынан, халықтың саны мен жас құрамындағы өзгерістерге экономикалық факторлар әсер етеді, екінші жағынан, осы факторлардың өздеріне де демографиялық өзгерістер ықпалында болады.

Тұрақты демографиялық процестер Қазақстан дамуының басты басымдықтарының бірі. Осыған қатысты, 1998 жылы Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы консультативтік-кеңесші орган ретінде Отбасы және әйелдер істері жөніндегі ұлттық комиссия (қазір әйелдер мен отбасылық-демографиялық саясат жөніндегі ұлттық комиссия) құрылды. Комиссияның негізгі міндеттерінің бірі - елдегі демографиялық жағдайды жақсартуға көмектесу [1].

«Қазақстан – 2050» стратегиясында Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаев ХХІ ғасырда одан әрі табысты даму үшін ескерілуі қажет 10 жаһандық сын-қатерлерді атап өтті. Осы қиындықтардың бірі – жаһандық демографиялық төңгерімсіздік [2]. Сондықтан қазіргі жағдайда Қазақстан халқының демографиялық қартаюын зерттеу үлкен маңызға ие болып отыр.

Жұмыстың мақсаты – Қазақстан халқының санақаралық кезеңіндегі (1999-2019 жж.) демографиялық қартаюының негізгі тенденцияларын қартаюдың нақты көрсеткіштері бойынша зерттеу.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі, ең алдымен, 2020 жылғы халық санағының жаһандық раундына дайындықпен, сонымен қатар демографиялық қартаю процесі сипатының теориялық және тәжірибелік маңыздылығы, олардың Қазақстан Республикасының әлеуметтік-экономикалық дамуының жай-күйі мен болашағына әсері, халықтың өмір сүру деңгейінің жоғарылауы, адами капитал сапасының жақсаруымен және қазақстандық авторлардың еңбектерінде орын алған басқа да мәселелермен сипатталады [3-5].

Зерттеу әдістері. Зерттеудегі міндеттерді шешу үшін ақпараттық талдаудың келесі ғылыми әдістері қолданылды: тарихи талдау, салыстырмалы талдау, жүйелік талдау және басқа зерттеу әдістері.

Қазақстан Республикасының ұлттық санақтарға қысқаша шолу мен хронологиясы

Еуропалық статисттер конференцияның [6] ұсыныстарына

сәйкес, халық санағы «елде және оның ең кішкентай географиялық бөліктерінде тұратын халық санын тұрақты кезеңдер аралығында ресми есептеуге (немесе нақты салыстыру), сондай-ақ барлық тұрғындардың әлеуметтік және демографиялық сипаттары бойынша ақпарат алуға мүмкіндік беретін оқиға ретінде анықталады».

Қазақстан халқының қартаюының қазіргі тенденцияларын талдау үшін ұлттық санақтар өткен жылына сәйкес уақыт нүктелері таңдалды (1999 және 2009 жж.).

Алдағы 2020 жылғы халық санағының жаһандық раунды қарсаңында біз белгілі бір көрсеткіштер бойынша халықтың жас құрылымында болған өзгерістерді қадағалаймыз. Жоспарға сәйкес анықталған статистикалық жұмыстың жиілігі мен уақытына байланысты [7], осы мақаладағы талданған кейбір көрсеткіштер бойынша ресми мәліметтер 2018 жылы алынған.

Тәуелсіз Қазақстан тарихында екі ұлттық санақ жүргізілді:

- бірінші санақ – 1999 жылғы 25 ақпаннан 4 наурызға дейін;
- екінші санақ – 2009 жылғы 25 ақпаннан 6 наурызға дейін.

Санақты Қазақстан Республикасының Статистика агенттігі ұйымдастырды.

Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігінің Статистика комитеті 2020 жылғы 1-30 қазан аралығында үшінші ұлттық санақ өткізу жоспарланған.

Сонымен бірге, 2018 жылғы 1-30 сәуір аралығында Қазақстанның екі аймағында – Ақмола облысының Бурабай ауданында және Шығыс Қазақстан облысының Аягөз ауданында сынақ (пилоттық) санақ жүргізілді. Бұл шара халық санағының ғаламдық раундына – ұлттық санаққа дайындық болды.

Халықтың қартаю көрсеткіштері бойынша ұлттық санақ нәтижелері мемлекеттік даму бағдарламаларын (әлеуметтік блок) әзірлеу кезінде, сондай-ақ азаматтарды зейнетақымен қамсыздандыру, қарт тұрғындарды әлеуметтік қолдау және т.б. мәселелер бойынша шешімдер қабылдау үшін қажетті ақпарат көзі болып табылады.

Тұрғындардың қартаюының негізгі көрсеткіштерін талдау

1. Туған кездегі күтілетін өмір сүру ұзақтығы

Халықтың күтілетін өмір сүру ұзақтығы – бұл елдің демографиялық дамуының деңгейін өлшейтін негізгі көрсеткіш. Сонымен қатар халықтың күтілетін өмір сүру ұзақтығы БҰҰ Даму бағдарламасының адам дамуы индексінің құрамдас бөлігі және ел

халқының ұзақ және салауатты өмір сүру мүмкіндігін сипаттайтын жалпыланған көрсеткіш болып есептелінеді.

1999–2018 жылдар аралығында өмір сүру ұзақтығы 7,7 жылға өсті. Егер 1999-2009 жылдар аралығында бұл көрсеткіш 2,9 жылға ұзарған болса, 2009-2018 жылдар аралығында – 4,8 жылға өсті.

Сонымен бірге, осы көрсеткіштегі гендерлік айырмашылықты атап өткен жөн: талданатын кезең ішінде әйелдердің күтілетін өмір сүру ұзақтығы ерлердің күтілетін өмір сүру ұзақтығынан және, тиісінше, республикалық көрсеткіштен асып түсті.

Алайда, көрсеткіштердің оң динамикасымен қатар әйелдер мен ерлердің өмір сүру ұзақтығы арасындағы алшақтық 1999 жылғы 10,7 жылдан 2018 жылы 8,4 жасқа дейін азайғаны байқалады.

Халықтың күтілетін өмір сүру ұзақтығы бойынша мәліметтерді талдай отырып, көрсеткіштің ең үлкен өсу деңгейі ерлер арасында, 1999 жылғы 60,3 жастан 2018 жылы 68,8 жасқа дейін (+8,5 жас) болғаны байқалады.

1-кесте. Халықтың күтілетін өмір сүру ұзақтығының динамикасы

Көрсеткіш	1999 жыл	2009 жыл	2018* жыл
Халықтың күтілетін өмір сүру ұзақтығы, жыл	65,5	68,4	73,2
<i>Ауытқу (кемуі/өсімі)</i>	–	+2,9	+7,7
Халықтың күтілетін өмір сүру ұзақтығы (ерлер), жыл	60,3	63,6	68,8
<i>Ауытқу (кемуі/өсімі)</i>	–	+3,3	+8,5
Халықтың күтілетін өмір сүру ұзақтығы (әйелдер), жыл	71,0	72,3	77,2
<i>Ауытқу (кемуі/өсімі)</i>	–	+1,3	+6,2
Әйелдер мен ерлердің күтілетін өмір сүру ұзақтығы арасындағы алшақтық, жыл	10,7	8,7	8,4
<i>Ауытқу (кемуі/өсімі)</i>	–	-2,0	-2,3

Дереккөз: ҚР ҰЭМ Статистика комитеті, * 2020 жылға арналған статистикалық жұмыс жоспарына сәйкес, 2019 жылдың ресми деректері осы жылдың сәуір айында қалыптасады.

Жалпы алғанда, халықтың өмір сүру ұзақтығының динамикасы халықтың орташа жасының өсуіне, қарт адамдар санының көбеюіне және демографиялық жүктеме факторларының көбеюіне ықпал етті.

2. Халықтың орташа жасы

Орта жас – бұл халықтың жас ерекшелігінің жалпыланған сипаттамасы. 2019 жылдың басында Қазақстан халқының жалпы орташа жасы 31,8 жасты құрайды, ал ерлердің орташа жасы – 30,2 жас, әйелдер – 33,4 жыл [8].

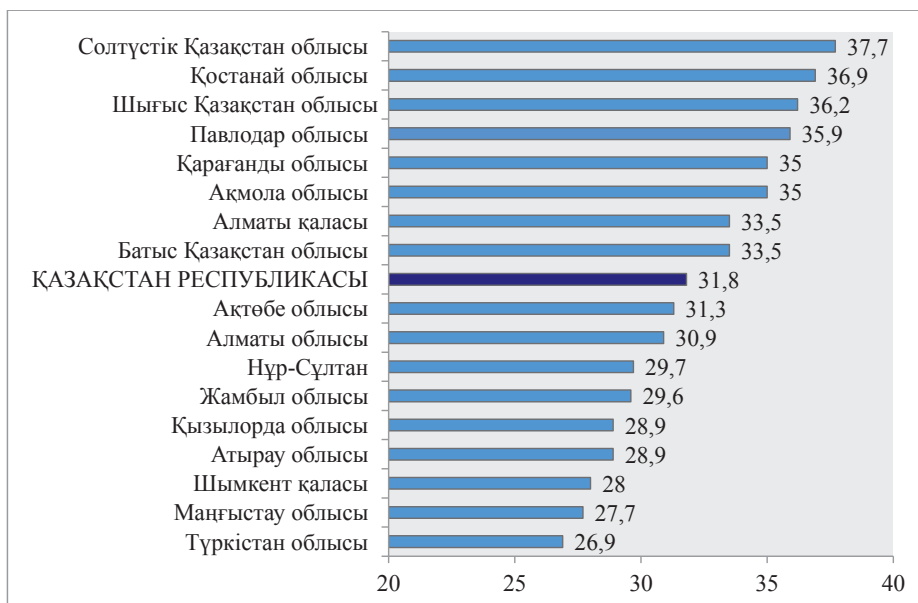
Тұтас алғанда жалпы халықтың, оның ішінде ерлер мен әйелдердің орташа жасының біртіндеп өсуі байқалады. 1999-2019 жылдардағы санақаралық кезеңінде Қазақстан халқының орташа жасы айтарлықтай өзгеріске ұшыраған жоқ, тек 1,5 жылға артты.

2-кесте. Халықтың орташа жас динамикасы

Көрсеткіш	1999 жыл	2009 жыл	2019 жыл
Халықтың орташа жасы, жыл	30,3	31,4	31,8
<i>Ауытқу (кемуі/өсімі)</i>	–	+1,1	+1,5
Халықтың орташа жасы, жыл (ерлер), жыл	28,7	29,9	30,2
<i>Ауытқу (кемуі/өсімі)</i>	–	+1,2	+1,5
Халықтың орташа жасы, жыл (әйелдер), жыл	31,8	32,9	33,4
<i>Ауытқу (кемуі/өсімі)</i>	–	+1,1	+1,6
Әйелдер мен ерлердің орташа жас мөлшері арасындағы алшақтық, жыл	3,1	3,0	3,2
<i>Ауытқу (кемуі/өсімі)</i>	–	-0,1	+0,1

Дереккөз: 1999, 2009 және 2019 жылдарға арналған «Қазақстанның демографиялық жылнамасы» статистикалық жинақтары, ҚР ҰЭМ Статистика комитеті

Сонымен бірге, бұл көрсеткіш бойынша айтарлықтай аймақтық теңгерімсіздіктер бар, ең жас тұрғын халық Түркістан, ал ең егде тұрғын халық Солтүстік Қазақстан облысында тұрады (1-диаграмма).

1-диаграмма. 2018 жылы Қазақстан халқының орташа жасы

Дереккөз: ҚР ҰЭМ Статистика комитеті

Солтүстік Қазақстан облысы халқының орташа жасы мен республикалық көрсеткіштің арасындағы алшақтық 5,9 жас, Түркістан облысы халқының орташа жасы мен республикалық көрсеткіштің арасындағы алшақтық – 4,9 жас.

Егер біз деректерді аймақтық тұрғыда талдайтын болсақ, онда ең жас тұрғын халық Түркістан облысының Жетісай ауданында тұрады, олардың орташа жасы – 25,5 жас. Керісінше, Қостанай облысы, Лисаковск қаласында, республикада халықтың орташа жас мөлшері ең жоғары, ол 41,5 жасты құрайды [9].

3. Қарттардың үлесі

Халықтың жас құрамы денсаулық пен көбею жағдайын сипаттауда маңызды. Халық құрылымындағы белгілі бір жас топтарының басым болуы туу және өлім деңгейі, орташа өмір сүру ұзақтығы және т.б. сияқты көрсеткіштерге байланысты.

БҰҰ статистикасында халықтың үш үлкен тобын анықтау критерийлері келесідей бөлінеді: 14 жасқа дейінгі балалар балалық шаққа, еңбекке қабілетті тұрғындар ретінде 15 пен 65 жас аралығындағы адамдар, ал 65 жастан асқан адамдар – қарттарға жатады.

ҚР Ұлттық экономика министрлігінің Статистика комитеті халықтың жас құрамын жіктеу кезінде ұқсас жас топтарын пайдаланады. Бұл жас топтары әлеуметтік-экономикалық саясатта еңбек қызметі, зейнетақымен қамсыздандыру және білім беру мәселелерін шешуде қолданылады.

2019 жылдың басында Қазақстан халқының жас құрылымы келесідей: 0-ден 14 жасқа дейінгі балалар 5 249 832 адамды немесе 28,5% құрайды, 15 пен 64 жас аралығындағы адамдар – 11 768 164 адамды немесе шамамен 64%, 65 жаста және одан жоғары – 1 377 571 адам немесе шамамен 7,5%.

3-кесте. Егде жастағы тұрғындардың саны мен үлесінің динамикасы

Көрсеткіш	1999 жыл	2009 жыл	2019 жыл
65 жас және одан үлкен тұрғындар саны, мың адам	1 006,9	1 138,9	1 377,6
<i>Ауытқу (кемуі/өсімі)</i>	–	+132,0	+370,7
Халық саны, мың адам	14 955,1	15 982,3	18 395,6
<i>Ауытқу (кемуі/өсімі)</i>	–	+1 027,2	+3 440,5
Егде жастағы халықтың үлесі, %	6,7	7,1	7,5
<i>Ауытқу (кемуі/өсімі)</i>	–	+0,4	+0,8

Дереккөз: ҚР ҰЭМ Статистика комитеті

Тұтастай алғанда, зерттелетін кезең ішінде Қазақстандағы егде жастағы адамдардың саны мен үлесі артты. БҰҰ-ның демографиялық қартаю шкаласы бойынша Қазақстан 1999-2009 жылдардағы санақаралық кезеңде қартаю шегінен өтті (3-кесте). Халықтың жас құрылымы жас тұрғындардан 65 жастан асқан адамдар санының өсуіне қарай өзгерді (халықтың жалпы санындағы 65 жастан асқан адамдардың үлесі 7%-дан асты), бұл көбінесе күтілетін өмір сүру ұзақтығының өсуіне және өлімнің төмендеуіне байланысты.

4. Демографиялық жүктеме коэффициенті

Демографиялық қартаю проблемасымен тағы бір теріс үрдіс тығыз байланысты: еңбекке қабілетті жастағы халыққа демографиялық

жүктеменің артуы. Демографиялық жүктеме көрсеткіштері халықтың жас құрылымының жалпыланған сандық сипаттамалары болып табылады, бұл еңбекке қабілетті жастағы 1000 адамға шаққандағы жүктеменің деңгейі мен құрылымын бағалауға мүмкіндік береді. Үш үлкен жастағы топтар үшін есептелген келесі көрсеткіштер бөлінеді:

- жалпы жүктеме коэффициенті;
- балаларға жүктеме коэффициенті;
- қарттардың жүктеме коэффициенті [10].

4-кесте. Демографиялық жүктеме көрсеткіштерінің динамикасы

Көрсеткіш	1999 жыл	2009 жыл	2019 жыл
Демографиялық жүктеменің жалпы коэффициенті, 1000 адамға шаққанда	736	554	710
<i>Ауытқу (кемуі/өсімі)</i>	–	-182	-26
Балаларға демографиялық жүктеменің коэффициенті, 1000 адамға шаққанда	533	402	511
<i>Ауытқу (кемуі/өсімі)</i>	–	-131	-22
Қарттардың демографиялық жүктемесінің коэффициенті, 1000 адамға шаққанда	203	152	199
<i>Ауытқу (кемуі/өсімі)</i>	–	-51	-4

Дереккөз: ҚР ҰЭМ Статистика комитеті

Талданатын кезеңде демографиялық жүктеменің оң мәні байқалады, яғни балалар жүктемесі қарттардың жүктемесінен артық (2019 жылы – 199 және 511). Пайыздық тұрғыдан алғанда балаларға жүктеме үлесі 72%, қарттардікі – 28%.

Көріп отырғанымыздай, 1999-2009 жылдары демографиялық жүктеме индикаторларының төмендеуі байқалды, мұны оң демографиялық динамикамен байланыстыруға болады – осы кезеңде еңбекке қабілетті жастағы адамдарға түсетін жүктеме азайды. Ал 2009-2019 жылдары қарама-қарсы көрініс байқалады:

демографиялық жүктеме көрсеткіштері 1999 жылғы бастапқы мәліметтерге біртіндеп жақындады, балалар мен қарттар тарапынан еңбекке қабілетті халыққа жүктеме артқан.

Жалпы алғанда, демографиялық жүктеме көрсеткіштері мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық бағдарламаларын әзірлеу кезінде, зейнетақыға, балаларды күтуге жұмсалатын шығындар мен еңбек ресурстарын ұтымды пайдалануда қолданылады.

5. Халықтың қартаю индексі және Биллетер индексі

Халықтың қартаю деңгейін сипаттау үшін халықтың қартаю индексі мен Биллетер индексі есептеледі.

Халықтың қартаю индексі 100 балаға шаққандағы қарттардың санын сипаттайды. Бұл 65 жастан асқан халықтың 0-ден 15 жасқа дейінгі адамдар санына қатынасы ретінде есептеледі [10].

Талданатын кезеңде халықтың қартаю көрсеткіші 100 балаға шаққанда 23,4 - 28,3 құрады (5-кесте). Халықтың қартаю индексі 1999 жылғы базалық көрсеткішке қарағанда өсу үрдісін байқатып отыр.

5-кесте. Халықтың қартаю индексі және Биллетер индексі

Көрсеткіш	1999 жыл	2009 жыл	2019 жыл
Халықтың қартаю индексі, 100 балаға	23,4	28,3	26,1
<i>Ауытқу (кемуі/өсімі)</i>		+4,9	+2,7
Биллетер индексі, 100 адамға	20,2	7,9	12,0
<i>Ауытқу (кемуі/өсімі)</i>		-12,3	-8,2

Дереккөз: * ҚР ҰЭМ Статистика комитетінің мәліметтері негізінде автор есептеген

Өз кезегінде Биллетер индексі репродуктивті жастағы (15-49 жас) 100 адамға шаққандағы ұрпақ жалғастыру жасынан тыс жастағы тұрғындар жүктемесінің (0-14 жас, 50 және одан жоғары) үлес салмағын сипаттайды. Бұл 0-14 жастағы және 50 жастан асқан адамдар санының 15-49 жас аралығындағы тұрғындар арасындағы айырмаға қатынасы ретінде есептеледі [10].

Биллетер индексінің мәні халықтың жас құрамына тікелей байланысты екенін атап өткен жөн. 1999-2019 жылдар аралығында Биллетер индексі халықтың жас ерекшеліктеріне сәйкес келетін

оң мәндерді қабылдады, онда балалардың үлесі 50 жастан асқан адамдар санынан көп. Биллетер индексі көрсеткіштерінің динамикасын талдай отырып, 1999 жылдан бастау алатын кезеңде репродуктивті жастағы адамдарға репродуктивті емес жастағы халықтың жүктемесі едәуір болғанын атап өтуге болады, содан кейін 2009 жылы ауыртпалық азайды, ал 2020 жылғы санақтың алдағы жаһандық раунд қарсаңында бұл көрсеткіш қайтадан өсім танытып отыр.

Қорытынды

1999-2019 жылдардағы санақаралық кезеңіндегі халықтың демографиялық қартаюының негізгі көрсеткіштерін талдау негізінде келесідей негізгі тұжырымдар жасауға болады:

- 2020 жылғы қазанға жоспарланған Қазақстанның ұлттық санағы халықтың санын тексеруге және қартаюдың негізгі көрсеткіштерін жаңартуға қажетті әлеуметтік-демографиялық сипаттамаларды дайындауға мүмкіндік береді.

- Қартаюдың қазіргі тенденцияларын талдау қартаюдың 5 нақты индикаторлары бойынша жүргізілді - бұл күтілетін өмір сүру ұзақтығы, халықтың орташа жасы, халықтың жалпы санындағы егде жастағы тұрғындардың үлесі, демографиялық жүктеме коэффициенті, халықтың қартаю индексі және Биллетер индексі. Зерттеу нәтижесінде бойынша көрсеткіштер динамикасы Қазақстан халқының қартаю үдерісін толығымен растайды.

- БҰҰ-ның демографиялық қартаю шкаласы бойынша Қазақстан 1999-2009 жылдардағы санақ кезеңінде қартаю шегінен өтті және қазіргі уақытта қартаю үрдісі бар елдер тобына кіреді (халықтың жалпы санындағы егде жастағы тұрғындар үлесі 7% -дан асады).

- Қартаю – бұл көбіне күтілетін өмір сүру ұзақтығы мен халықтың орташа жасының артуымен байланысты табиғи процесс. Сонымен қатар, қартаю көрсеткіштерінде аймақтық ерекшеліктер мен гендерлік айырмашылықтар да айқын байқалады.

- Репродуктивті емес жастағы адамдардың (балалар мен қарт адамдар) жүктемесінің репродуктивті жастағы тұрғындарға артуы; Еңбекке қабілетті тұрғындарға балалар және қарттар тарапынан да жүктеме артады. Қазіргі уақытта қарттармен салыстырғанда, балалар жүктемесі басым.

- 2017 жылдан бастап Қазақстанда онлайн-есептегіш іске қосылды, бұл елдің демографиялық жағдайындағы құрылымдық

өзгерістерді нақты уақыт режимінде бақылауға мүмкіндік береді. Мемлекеттік саясатты жүргізу кезінде ел үкіметі халықтың демографиялық қартаю процестерінен туындаған экономикалық мүмкіндіктер мен әлеуметтік қауіптерді ескеруі керек. Мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық бағдарламаларын әзірлеу кезінде, азаматтарды зейнетақымен қамсыздандыру, қарттарды әлеуметтік қолдау, еңбек ресурстарын ұтымды пайдалану және т.б. шығындарды есептеу кезінде халықтың қартаю көрсеткіштері бойынша ұлттық санақ нәтижелерін ескеру қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Положение о Национальной комиссии по делам семьи и гендерной политике при Президенте Республики Казахстан, утвержденное Указом Президента РК от 1 февраля 2006 года №56
2. Послание Первого Президента Республики Казахстан - Елбасы Н.А. Назарбаева народу Казахстана Стратегия «Казахстан – 2050: новый политический курс состоявшегося государства». – Астана, Акорда, 2012 г.
3. Татимов М.Б. Социальная обусловленность демографических процессов. – Алма-Ата: Наука, 1989. – 125 с.
4. Шокаманов Ю.К. Тенденции человеческого развития в Казахстане. – Алматы: Агентство Республики Казахстан по статистике, 2001. – 348 с.
5. Шокаманов Ю.К. Человеческое развитие в Казахстане: методология измерения и анализ. – Алматы: Агентство Республики Казахстан по статистике, 2003. – 371 с.
6. Рекомендации Конференции европейских статистиков по проведению переписей населения и жилищного фонда 2020 года. -Европейская экономическая комиссия ООН, 2015 год. - С.5. Режим доступа: [https://www.unece.org/fileadmin/DAM/stats/publications/2015/ECECES41_RU.pdf], доступно 2020-03-01
7. План статистических работ на 2020 год, утвержденный Приказом Министра национальной экономики от 13 ноября 2019 года № 89
8. Статистический сборник «Демографический ежегодник Казахстана». – Нур-Султан: Комитет по статистике Министерства национальной экономики РК, 2019 год. – 279 с.
9. Информационно-аналитическая система «Талдау» Комитет по статистике Министерства национальной экономики РК Режим доступа: [<https://taldau.stat.gov.kz>], доступно 2020-03-01
10. Методологические положения по статистике. – Астана: Комитет по статистике Министерства национальной экономики РК, 2018 год. – 502 с.

Айгерім Сейфуллина

*Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі,
Мемлекет тарихы институтының аға ғылыми қызметкері,
саясаттану магистрі*

ЗАМАНАУИ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЭКСТРЕМИЗМ МЕН ТЕРРОРИЗМ ТУРАЛЫ

Аңдатпа. Мақалада ұлттық қауіпсіздікке қауіп төндіретін Қазақстандағы экстремистік және террористік көріністердің алдын алу бойынша алдын алу шаралары мен пайда болу мәселелері қарастырылады.

Түйін сөздер: *радикализм, экстремизм, терроризм, ұлттық қауіпсіздік, алдын алу.*

Айгерім Сейфуллина

К ВОПРОСУ ОБ ЭКСТРЕМИЗМЕ И ТЕРРОРИЗМЕ В СОВРЕМЕННОМ КАЗАХСТАНЕ

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы возникновения и профилактические меры по предупреждению экстремистских и террористических проявлений в Казахстане, создающих угрозу национальной безопасности.

Ключевые слова: *радикализм, экстремизм, терроризм, национальная безопасность, профилактика.*

Aigerim Seifullina

ON THE ISSUE OF EXTREMISM AND TERRORISM IN MODERN KAZAKHSTAN

Abstract. This article considers causes of occurrence of extremism and terrorism and actions to prevent extremist and terrorist acts endangering national security in Kazakhstan.

Key words: *radicalism, extremism, terrorism, national security, preventive actions.*

Қазіргі уақытта әлемнің көптеген елдерінде және оның ішінде Қазақстанда радикализмнің, экстремизм мен терроризмнің өсуі байқалады. Аталынған үрдісті ескере отырып, осы құбылыстарға қарсы іс-қимыл мәселесі – ел дамуының қазіргі кезеңіндегі маңызды мәселелердің бірі ретінде танылады. Қазақстандағы экстремизм мен терроризмді зерттеу ел аумағындағы террористік топтар мен мемлекеттегі саяси өмірге әсер етуге тырысатын халықаралық террористік және экстремистік ұйымдар тарапынан мемлекеттік қауіпсіздікке, ұлттық мүдделерге төнетін нақты қауіп-қатерге байланысты өсуде. Бұл мәселеге қоғамның саяси жүйесі мен саяси бағыттың тұрақтылығына нұқсан келтіретін ел ішінде саяси экстремизм мен терроризмнің көріну фактісі де ерекше өзектілік береді, ал кейбір жағдайларда тіпті биліктің іс-әрекетін тежеп, олардың халық арасында беделіне нұқсан келтіруге қабілетті.

«Экстремизм» және «терроризм» ұғымдарын, сондай-ақ олардың көрініс табуының мәні мен нысандарын сипаттай отырып, экстремизм термині – бұл саясаттағы шектен тыс шараларға бейілділік, шешім қабылдау кезінде шектен тыс шараларды ақтайтын идеялар, ниет жиынтығы деп айтуға болады. Алайда, экстремизм көзқарастың бірыңғай жүйесін білдірмейді: ол әрдайым жағдаятты. Әдетте, бұл термин қазіргі қолданыстағы құрылыстарға қарсы әрекет ететін және бұл ретте заңсыз әдістерді пайдаланатын, тіпті қатаң физикалық зорлық-зомбылыққа дейінгі саяси күштерді сипаттау үшін қолданылады. Бірақ экстремизм кеңірек түсінік, ол қоғам өмірінің басқа салаларында – экономикада, мәдениетте, дінде және тіпті ғылымда кездеседі [1].

Терроризм – (терреур франц.тілінен – үрей, қорқыныш) – әскери емес, азаматтық халыққа қарсы, қарсыластардың, бәсекелестердің еркін басу, мінез-құлық сызығын күштеп тану мақсатында күш қолдану (қудалау, талқандау, кепілдікке алу, адам өлтіру және т.б.) әрекеттері [2].

Экстремизмнің анықтауына сүйене отырып, экстремист – бұл «шектен тыс көзқарастар мен шараларға бейілділік», мысалы, тәртіпсіздікке арандату, азаматтық бағынбау, теракт және т.б. Экстремистер, әдетте, кез келген ымыраласу мен келіссөздерді қабылдамайды. Экстремизм конституциялық құрылысты күштеп

өзгертуге, Қазақстан Республикасының егемендігін, оның аумағының тұтастығын, қол сұғылмаушылығын және иеліктен шығарылмауын бұзуға, мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігі мен қорғаныс қабілетін бұзуға, сондай-ақ әлеуметтік, тектік-топтық, нәсілдік, ұлттық араздықты және діни араздықты және өшпенділікті қоздыруға бағытталған.

Көп жағдайда террористердің экстремистік көзқарастары бар, өйткені экстремизм терроризмнің идеологиялық көзі болып табылады, сондықтан терроризмнің барлық түрі үшін экстремизмнің жауапты екенін айтқан дұрыс.

Терроризмнің мәні саяси бағдардың стратегиялық және тактикалық іс-әрекеттерінен, сондай-ақ мемлекеттік билік пен басқару органдарының шешімдерін қабылдауға ықпал ету жолымен қоғамды жүйелі және әдейі қорқытудан тұрады. Қазіргі терроризм билік пен ықпал үшін күрестің ең белсенді әдістерінің бірі болып табылады. Ол биліктің саяси және қаржы салаларындағы ықпал ету және басып алудың, тіпті үкіметтің ығысуына және ұлттық мемлекеттердегі саяси режимдердің өзгеруіне дейінгі құралы болып табылады.

Экстремизмнің негізі болып табылатын радикализм, ал терроризм үшін соңғы іргетас, өз кезегінде қандай да бір көзқарасқа қайшы, төтенше, ымырасыз бейілділік болып табылады. Бұл мемлекеттің тарихи, әлеуметтік-экономикалық және идеологиялық даму ерекшеліктеріне негізделген, өзін қарсыластықта танытатын феномен. Радикализм дағдарысты кезеңдерде өзінің ерекше дамуына ие болады, ол кезде өмір сүру, салт-дәстүрлер мен қоғамдық өмірдің әдеттегі тәртібіне қауіп төнеді [3].

Радикализмнің, экстремизмнің және терроризмнің пайда болуына және таралуына әсер ететін негізгі әлеуметтік-саяси факторлар: экономикалық жүйенің дағдарысы, бұқаралық мәдениеттің қылмыстануы, бос уақытты өткізу бағдарларының әлеуметтік-пайдалы бағыттардан басым болуы, мектеп және отбасылық тәрбиенің дағдарысы, педагогикалық әсерлерді барабар қабылдау, отбасындағы және құрдастарымен қарым-қатынастағы қақтығыстар, құндылықтар жүйесінің деформациясы, қарым-қатынастың криминалдық ортасы, өмірлік жоспарлардың болмауы болып табылады [4].

Аталған құбылыстардың негізінде, ең алдымен, мемлекет пен қоғамдағы қалыптасқан әлеуметтік-саяси жағдайға теріс көзқарас жатыр, және соның салдарынан шығудың бірден-бір мүмкін болатын тәсілдерінің бірі ретінде мойындалады.

Біздің пікірімізше, М. А. Яворскийдің «қоғамда экстремизмнің дамуы мен таралуының себептері, сондай-ақ оны түсінудің бағасы мен тәсілдері сияқты көп қырлы, алайда, экстремизмнің басты детерминанттары, көптеген құқыққа қарсы әрекеттер сияқты, көптеген басқа да жағдайлар орын алған әлеуметтік әділетсіздіктегі әлеуметтік-экономикалық себептер болды және қалып отыр» деп әділ айтып өткен көзқарасымен келісу керек [5].

Экстремизмге қарсы іс-қимыл аспектілері туралы айта келе жастар арасында экстремизмнің таралу мәселесін назардан тыс қалдыруға болмайды. Бұл еліміздің халқы арасындағы әлеуметтік теңсіздіктен, жастардың өз істерін дәлелдеп бергілері келуінен, сондай-ақ жеткілікті өмірлік және әлеуметтік тәжірибесінің жоқтығынан орын алады. Бұл үшін құзыретті органдар жастар арасында үлкен алдын алу жұмыстарын жүргізуі қажет, атап айтқанда: осы санат бойынша қозғалған істер туралы ақпарат тарату; экстремистік бағыттағы қылмыс жасағаны үшін жауапкершілікті түсіндіру; қызметі қоғамдағы толерантты қарым-қатынасты қолдауға бағытталған ұйымдарды қолдау.

Әлеуметтік және психоэмоционалдық ерекшеліктерге байланысты жанжалды мінез-құлықтың көрсетілген түрлерінің негізгі көрсетушілері жастар болып табылады. Қазіргі уақытта экстремистік-ұлтшылдық бағыттағы бейресми ұйымдарға (немесе топтарға) 30 жасқа дейінгі жастар кіреді. Оған себеп өз постулаттарының қарапайымдылығы мен бір мағыналылығына, өзінің агрессивті әрекеттерінің нәтижесін дереу көру мүмкіндігіне деген уәделеріне байланысты көзқарастың таңдалатын жүйесінің тартымдылығы болып табылады. Олардың жолын кесу мақсатында жастар арасында, әсіресе ерте жастан бастап тәрбиелік-профилактикалық сипаттағы шаралар өткізу жолымен алдын алу жұмыстарын күшейту орынды болып табылады. Жасөспірімдерге төзімділік сабақтарын, ағартушылық бағдарламалар мен толеранттылық мәселелері бойынша семинарлар ұйымдастыру арқылы төзімділік негіздерін үйретуге тиіс. Өскелең ұрпақ пен жастар арасында экстремизмнің алдын алуда олардың өзге халықтардың салт-дәстүрлері мен мәдениеті туралы білімдерін дарыту басты міндет болып табылады.

Экстремизм, ұлтшылдық және терроризм идеологиясын белсенді насихаттайтын, басқа ұлттардың адамдарына немесе діни нанымдарға қарсы экстремистік және террористік қылмыстар жасауға шақырулар мен үндеулерді қамтитын, сондай-ақ қолдан жасалған жарылғыш құрылғыларды жасау бойынша егжей-тегжейлі

нұсқаманы орналастыратын Интернет-ресурстардағы экстремистік-ұлтшылдық және экстремистік-террористік сайттарды кейіннен жою мақсатында қадағалау жөніндегі алдын алу-ескерту жұмысына ерекше назар аударылуы тиіс. Жастар бірқатар факторларға байланысты радикалды-ұлтшылдық идеяларға және ой шабытына аса бейім әлеуметтік топ болып табылады [6].

Жастар радикализмы - мемлекеттік және саяси институттарға сенімсіздік пен саяси псевдосубъектілікпен сипатталатын жастардың ортасының жағдайы болып табылады. Бұл жерде радикализм жастардың азаматтық-саяси белсенділігін алмастыра бастайды, саяси өмірге тұрақсыздандырудың маңызды элементтерін енгізетін саяси тұсаукесер тәсілі болып табылады. Радикалды елемей, жазалау шараларын қолдану оң нәтижелерге әкелмейді. Бұл жерде жастар радикализмін тудыратын саяси, әлеуметтік-экономикалық және идеологиялық факторларды азайтатын жүйелі тәсілдеудің қажеттілігі туындайды. Сонымен бірге жастар радикализмінің жаппай қатысушыларымен диалог жүргізу және жастардың мүдделерін білдіретін жастардың азаматтық және саяси қоғамдастықтарының белсенділігі мен ықпалының өсуіне жан-жақты жәрдем көрсету қажет [7].

Радикалды, экстремистік және террористік көріністерге конфронтацияны жүзеге асыра отырып, олардың қоғамдық санаға ену жолдарына тұрақты түрде тосқауыл қою маңызды, бұл осы идеологияға қарсы іс-қимылдың тиімділігін арттырады. Көрсетілген қызметтің түпкі мақсаты қарама-қайшылықтар мен жанжалдарды шешу үшін экстремистік және террористік әдістерді қолдану мүмкіндігі мен ойының өзінен бас тарту үшін адамдар психологиясының өзгеруі болып табылады. Бұл міндетті шешуге қоғамдық процестерді реттеудің зорлық әдістерін қолдану мүмкіндігін болдырмайтын идеялардың, субъектілердің және олардың таралу арналарының өзін-өзі жаңғыртатын жүйесін құру жолымен оң қоғамдық сананы қалыптастыру ықпал етеді. Мұндай жүйе азаматтық қоғам институты, ғылыми және бизнес-қоғамдастық, білім беру құрылымдары мен БАҚ шеңберінде мүмкін болады.

Радикализмнің, экстремизмнің және терроризмнің алдын алуға бағытталған алдын алу іс-шаралары мыналар болуы мүмкін:

- профилактикалық қызметтің көрсетілген бағыттарын ресурстық, әдістемелік, ақпараттық және сараптамалық қамтамасыз ету;
- көрсетілген құбылыстарға қарсы тұру саласында инновациялық әдістер мен технологияларды іздестіруді және әзірлеуді ынталандыру,

оның ішінде қазақстандық жағдайларға оң халықаралық тәжірибені бейімдеу;

- жастар ортасында төзбеушілік жағдайлары мен құбылыстарына, радикалды-ұлтшылдық топтардың белсенділігіне мониторингті жүзеге асыру және осы саладағы қызметті жоспарлау және болжау кезінде алынған деректерді ескеру;

- төзбеушілікке қарсы күресте әртүрлі этностық, діни және мәдени қоғамдастықтардың диалогына және бірлескен іс-қимылдарына жәрдем көрсету;

- агрессивті емес жастардың қосалық мәдениетінің әлеуетін пайдалану.

Экстремистік және террористік көріністермен тиімді күрес оларды туындататын себептерді жою бойынша мақсатты жұмыс жүргізусіз мүмкін емес. Бұл жерде басты рөл мемлекетке тиесілі, оның міндетіне қоғамдық (әсіресе жастардың) ұйымдардың қалыпты жұмыс істеуі үшін жағдай жасау ғана емес, олармен ынтымақтастық та кіреді. Сондай-ақ мемлекеттің функциясына, олардың арасында мемлекеттік, әлеуметтік, радикалдық және экстремистік ағымдардың дамуын болдырмау үшін қоғамдық бірлестіктер мен ұйымдардың қызметін бақылауды және қадағалауды жүзеге асыру кіреді. Ол үшін қоғамдық және діни бірлестіктер мен өзге де ұйымдардың радикалдық және экстремистік қызметін дер кезінде анықтау, алдын алу және жолын кесу қажет.

Осылайша, радикалды идеологияға ұшыраған халықтың неғұрлым осал топтары жастар болып табылады. Жастар арасында өз идеологиясын тарату үшін экстремистік және террористік ұйымдардың ұстанушылары мен мүшелері интернетте және әлеуметтік желілерде белсенді жұмыс жүргізуде. Мұндай үрдіс Қазақстан үшін тән, сондықтан біздің елімізде экстремизм мен терроризмге қарсы барлық мүдделі мемлекеттік органдардың жұртшылықпен, ҒӨБ және т.б. бірлесіп үлкен үйлестірілген жұмысы жүргізілуде.

Толерантты сана мен мінез-құлық, діни төзімділік пен бейбітшілік ұстанымдарын қалыптастыру, экстремизмнің әр түрлі түрлерінің алдын алу және оларға қарсы тұру көпұлтты және көпмәдени Қазақстан үшін қоғамда сақталып отырған әлеуметтік шиеленіске, жалғасып жатқан этносаралық және конфессияаралық қақтығыстарға, ел қауіпсіздігіне тікелей қатер төндіретін сепаратизм мен ұлттық экстремизмнің өсуіне байланысты ерекше өзектілікке ие.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Большая актуальная политическая энциклопедия / Под общ. ред. А. Белякова и О. Матвейчева. — М.: Эксмо, 2009. — 393 б.
2. Политическая наука: Словарь-справочник. сост. проф. пол.наук Санжаревский И.И. — Томбов, 2010. — 116 б.
3. Нургалиева А.М., Нургалиева Ж.К. Причины и условия распространения в Казахстане идей исламского экстремизма // INTERNATIONALSCIENTIFICREVIEW, 2016. — № 10 (20). — 67-70 б.
4. Антонян Ю.М., Ростокинский А.В. и др. Экстремизм и его причины. Монография. Москва, 2014. — 136 бет.
5. Яворский М.А. Причины и условия религиозного экстремизма в современной России // Юридический мир. — 2018. — № 8. — Б. 17.
6. Жанбосинова А.С. Казахский джихад и казахстанская толерантность: современные этноконфессиональные процессы // Мировоззрение населения Южной Сибири и Центральной Азии в исторической ретроспективе. — 2014. — №7. — Б. 200-211.
7. Щербакова Л.М. Некоторые проблемы борьбы с экстремизмом и терроризмом в современных условиях. // Общество и право. — 2014. — № 4 (50). — Б. 164-169.

Ерлан Ысқақов

*Ұлттық аударма бюросының аудармашысы,
мемлекеттік саясат магистрі*

**АУДАРМАШЫ ТӘЖІРИБЕСІНЕН:
АҒЫЛШЫН КЕЛІСІМШАРТ ҚҰҚЫҒЫ
ТЕРМИНДЕРІН ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ АУДАРУ**

Аңдатпа. Құқық, заң мәтіндері өзге әдеби мәтіндерден, ең алдымен, лексикалық құрамымен ерекшеленіп тұрады. Мақалада ағылшын келісімшарт құқығына қатысты мәтіндердің сөздік құрамы мен стильдік ерекшеліктеріне, заң мәтіндерін аудару тәсілдеріне қысқаша шолу жасалған. Негізгі терминдердің қолданыстағы қазақша нұсқалары, баламалары көрсетілген.

Түйін сөздер: *ағылшын тілі, ағылшын құқығы, терминология, аударма тәсілдері, трансференция, калька, қазақша балама, дублет сөздер.*

**Ерлан Искаков
О ПЕРЕВОДЕ ТЕРМИНОВ АНГЛИЙСКОГО
КОНТРАКТНОГО ПРАВА НА КАЗАХСКИЙ ЯЗЫК**

Аннотация: В статье рассматриваются лексические и стилистические особенности английских юридических текстов, в частности текстов в сфере контрактного права, а также основные приемы и примеры их перевода на казахский язык.

Ключевые слова: *английский язык, английское право, терминология, приемы перевода, трансференция, калька, казахские эквиваленты, слова дублеты.*

**Yerlan Iskakov
ON TRANSLATING ENGLISH LEGAL TERMS (CONTRACT
LAW) INTO THE KAZAKH LANGUAGE**

Abstract: The article discusses lexical and stylistic features of English legal texts, in particular texts in the field of contract law, as well as the basic techniques and examples of their translation into Kazakh.

Key words: *English language, English law (common law), terminology, translation techniques, transference, calque, Kazakh equivalents, legal doublets.*

Бүгінгі таңда ағылшын тілінің халықаралық қатынас, соның ішінде халықаралық бизнес тіліне айналғанын ешкім дауламас. Әлемдегі бірқатар ірі банктер мен қаржы ұйымдарының орталық кеңселері Лондонда орналасқан. Осы мекемелердің ресми құжаттарды ағылшын құқығы ережелеріне сай рәсімдеуді талап ететіні бұрыннан белгілі, бұл заңды да. Қазір ағылшын құқығының беделі жоғары. Нарықтық, іскерлік байланыс орнататын тараптардың оған сенімі де мол.

Ағылшын құқығы әсіресе келісімшарт құқығы саласының дамуына үлкен ықпал еткенін атап өткен жөн. Халықаралық мәміле жасасатын тараптардың өз елінің құқықтық нормаларымен қатар ағылшын құқығына да иек артуы қалыпты жағдайға айналды.

Мұндай үрдістен Қазақстан да тыс қалған жоқ. Елімізде жақында ашылған «Астана» халықаралық қаржы орталығының ағылшын құқығы қағидаларын басшылыққа алатыны мәлім. Орталықтың ресми тілі – ағылшын тілі. Осыған орай ағылшын құқығына, атап айтқанда келісімшарт құқығына қызмет бабымен болсын, жалпы мәлімет алу мақсатында болсын қызығушылық танытатындар саны артпаса, азая қоймас.

Аударма арқылы осы саланың қыр-сырын түсіндіріп, негізгі ұғымдары мен терминдерін қазақшалау қажет екені де даусыз.

Құқық, заң мәтіндері өзге әдеби мәтіндерден, ең алдымен, лексикалық құрамымен ерекшеленіп тұрады. Олардың ең басты айырмашылығы – терминология. Құқық саласының қалыптасқан, мамандарға түсінікті, белгілі бір ұғымды дәл сипаттап беретін өз терминдері бар. Заң мәтіндері осындай терминдерге бай.

Осы саладағы ағылшын терминдерін қазақ тіліне аударудағы басты қиындық екі елдің құқықтық жүйелерінің әртүрлі болуымен байланысты. Бір-біріне ұқсамайтын құқықтық жүйелерді салыстыра зерттеп, заң мәтіндерін аударуға кірісетін адам сол екі жүйені еріксіз «келістіруге» ұмтылғандай болады.

Аударма барысында бірден көзге түсетін жайт – жалпы қолданыстағы ағылшын сөздерінің заң мәтіндерінде әдеттен тыс мағынада жұмсалуды (мысалы, *instrument* – аспап, құрал емес, *ресми құжат*; *action* – әрекет емес, *талап-арыз*). Ағылшынның *authority* деген сөзі әдетте «өкілеттік», «билік», «бедел» немесе «өкілетті

орган», кейде «рұқсат» деген мағынаны білдіреді. Ал ағылшын құқығында бұл сөз «*сот шешімі*», «*прецедент*» деген мағынада қолданылады. Authority термині тек сот шешімдерін ғана емес, сонымен қатар заңдарды, жарлықтар мен әкімшілік қаулыларды да қамтиды. Осыларды жинақтап, authority терминін контекстке қарай «құқықтың қайнар көзі» деп те аударуға болады.

Ағылшын келісімшарт құқығының *contract* (келісімшарт) *offer* (оферта) *acceptance* (акцепт) сияқты негізгі ұғымдарымен қатар *consideration* деген тірек термині бар. Екі не одан көп тараптың келісімшарт жасасу жайы сөз болатын мәтіндерде осы *consideration* термині жиі ұшырасады. Жалпылама мағынада бұл сөз бір нәрсені «мұқият қарау», «талқылау», «ой елегінен өткізу» дегенді білдіреді. Ал келісімшарт құқығында бұл сөз келісуші тараптың қарсы тарап пайдасына қандай да бір әрекетке баруға (бармауға), ақы төлеуге т.б. міндеттемесін білдіреді. Қазақ тіліндегі терминологиялық сөздіктерде, нормативтік-құқықтық актілерде бұл терминнің «*ыңғайласпа қанағаттандыру*», «*қарсы ұсыным*» (қарсы тарапқа деген мағынада), «*бір-біріне бір нәрсе беру*» деген баламалары кездеседі.

Ағылшын тіліндегі заң терминдерінің дені, соның ішінде жаңа ғана аталып өткен тірек терминдері – латын, француз тілінен енген кірме сөздер. Қазіргі құқық саласының сөздік қорына кірген француз сөздері ағылшын тіліне бейімделіп, таңбалануы мен дыбысталуы жағынан өзгеріске ұшыраған, мысалы: фр. *offre* – ағыл. *offer*; фр. *accepter* – ағыл. *acceptance*; фр. *voider*, *vuide* – ағыл. *void* (жарамсыз, заңдық күші жоқ).

Осы ретте латын сөздерінің біразы мұндай өзгеріске түспей, сол қалпында жазылып, айтылып жүрген жайы бар. Ағылшын тілінде қандай да бір құқықтық ұғымды, доктринаны екіұдай мағынада қолдануға жол бермей, латын сөздері мен сөз тіркестері көмегімен қысқа да нұсқа жеткізудің дәстүрі берік сақталып келеді. Мысалы: *pacta sunt servanda* (лат. «шарттар орындалуы тиіс» – шарттың міндетті күші); *prima facie* (лат. «бір қарағанда» – басқаша дәлел, терістейтін айғақ келтірілмесе, дұрыс, шын деп қабылданатын дерек, тұжырым); *quantum meruit* (лат. «атқарылған жұмысқа әділ ақы төлеу» – көрсетілетін қызметтер үшін төленетін сома сол қызметтердің объективті құнын ескеріп есептелуі тиіс); *dictum* (көпше түрі *dicta* – істі қараған судьяның нормативтік шешімге жатпайтын пайымы. *Dictum* сотта қаралған істің мәні бойынша шығарылған шешімге жатпайды, дегенмен басқа судьялар оған міндетті түрде көңіл бөледі, іс бойынша шешім шығарғанда басшылыққа алады); *ab initio* (лат. «басынан, о бастан»; *void ab initio* – басынан жарамсыз, яғни келісімшарттың о бастан заңдық күші жоқ екенін білдіреді).

Ағылшын тіліндегі заң мәтіндерінде дублет сөздер де аз емес,

мысалы: *terms and conditions, null and void* т.б. Осындай мағыналас сөздердің қатар тұрып, дублет ретінде қолданылуы – құқық тіліне тән стильдік ерекшелік. Кезінде кірме сөздің мағынасын нақтылай түсу үшін қасына дәл сондай мағына беретін баламасы жазылған. Ағылшын дублеттері осылай пайда болған деген тұжырым бар. Осы жайтты ескеріп, аталған тіркестерді қазақ тіліне бір сөзбен-ақ аударуға болады: *terms and conditions* – талаптар мен шарттар емес, *talapтар* (бұл тіркес келісімшарт талаптарын білдіреді); *null and void* – маңызсыз және заңдық күші жоқ емес, *жарамсыз* немесе *заңдық күші жоқ* (бұл да келісімшартқа қатысты айтылатын тіркес).

Енді осы терминдерді аудару тәсілдеріне тоқталып өтсек. Жалпы, заң мәтіндерін аудару көркем аудармаға тән тапқырлық пен техникалық аудармаға тән терминологиялық дәлдікті талап етеді десек, артық айтқан емес. Аударманың өзге салаларында қолданылатын әдіс-тәсілдер заң терминдерін аударуда да қолданылады. Құқық саласындағы аудармада жиі қолданылатын мынадай тәсілдерді бөліп көрсетуге болады: сөзбе-сөз аудару (калькалау), трансференция (транскрипция), балама табу, сипаттау және түсіндірме беру.

Сөзбе-сөз аудару (калькалау) – аударманың ең көне әрі ең қарапайым тәсілі. Ол жекелеген сөздерді, сөз тіркестері мен сөйлемдерді аударуда қолданылады. Бұл – терминологиядағы қиындықтарды еңсерудің кең тараған амалы. Ағылшын келісімшарт құқығы ортақ құқық жүйесіне кіреді. Мұндағы «ортақ құқық» – ағылшынның *common law* деген терминінің сөзбе-сөз аудармасы. Бұл терминнің қазақ тіліндегі ресми құжаттарда «жалпы құқық» деп аударылған нұсқасы да кездеседі. Осы *common* сөзі ағылшын құқығының бүкіл Англияға (заң жүзінде Англия мен Уэльске) ортақ екенін білдіріп тұрғандықтан, «ортақ құқық» деген нұсқаның әлдеқайда ұтымды, түсінікті екенін атап өту қажет. Сөзбе-сөз аудару не калькалаудың жарқын мысалы – ұйым (сот органдары) аттарын, ағылшын судьяларының атақ-дәрежелерін аудару. Мысалы: *Supreme Court* – Жоғарғы сот, *Crown Court* – Корона соты, *Queen's Counsel (QC)* – Корольдік адвокат (Король адвокаты), *Court of Queen's Bench* – Корольдік орындық соты т.б. Бұл тәсілді аударма тілінің сөздік қорын байытуға септігін тигізетін амал деп қарастыруға болады. Уақыт өте келе, аударма тіліне калькалау арқылы енген терминдер сіңісіп, олардың аударма екені байқалмай қалуы да мүмкін. Дегенмен бұл тәсілді қолданғанда, әсіресе тұтас бір сөйлемді тәржімалағанда, сақтық танытқан абзал: аудармада түпнұсқа мәтін мағынасына нұқсан келсе, аударма тіліндегі мәтін мәнсіз, ұғынықсыз болса, сөзбе-сөз аудару тәсілін қолдануға болмайды.

Трансференция (кейде бұл әдісті *транскрипция* деп те атайды).

Бұл – түпнұсқа тілдегі сөздің аударма тілінде (өзіміздің құқықтық жүйеде) баламасы табылмағанда қолданылатын тәсіл. Яғни шетел термині аударма тіліне трансференцияланады – кірме сөзге айналады. Мысалы: *estoppel* – эстоппель (наразылық білдіру құқығынан айыру); *magistrate* – магистрат (Англия мен Уэльсте бірінші, төменгі инстанция соттарының судьясы, татуластырушы судья); *precedent* – прецедент (соттың бұрын қаралған іс бойынша шығарған шешімі, осы шешімге басқалардың сілтеме жасап, оны басшылыққа алуы); *representor* – репрезентор (мәлімдеме жасаған, қарсы тарапты сендірген тарап); *champerly* – чамперти (сотта дауласушы тараптың біреуі жеңген кезде түсетін пайданың бір бөлігін алуға келісіп, аталған тарапқа заңсыз қолдау көрсету).

Аударма тіліне шетел сөздерінің енуіне қарсылық білдіріп жүрген мамандардың бұл тәсілді құптай қоймайтыны ғажап емес. Бұл тәсілге жүгінуге мәжбүр болған аудармашылар өздерінің «жеңілгенін» мойындағандай болады-мыс. Құп. Дегенмен аудармада трансференция (транскрипция) әдісін қолданбасқа болмайтын жағдайлардың да бар екенін естен шығармаған жөн. Бұл тәсіл сауда белгілерін, адам аттарын, топонимдерді, мерзімді басылым аттарын, компания аттарын т.б. дұрыс жеткізудің бірден-бір құралы. Осы тәсілді құптайтын мамандар аудармашы трансференция әдісіне жүгіну арқылы түпнұсқа тілге, сол мәдениетке құрметін білдіреді деген де пікір айтып жүр. Заң мәтіндерін аударғанда бұл тәсіл жаңа құқықтық ұғымды белгілеу үшін немесе, аударма тілінде ұқсас термин болғанымен, коммуникация сапасын жақсарту мақсатында шетел терминін «импорттау» үшін қажет.

Шетел терминдерін қызмет аясына, сипатына қарай аударудың тағы бір кең тараған әдісі – *балама табу*. Дұрыс балама табудың бір жолы – мәдени сипаты бар сөзді, шет елдің құқықтық жүйесіне тән терминді аударма тілінде түпнұсқадағы мәдени сипатынан айыру, жалпылама сипаттағы сөзге ауыстыру. Мәселен, ағылшындардың құқықтық лексиконында *tribunal* деген сөз бар. Бұл сөз қазақ тілінде де қолданылады. Алайда бізде бұл сөз, көбінесе, әскери қылмыскерлерді жауапқа тарту мақсатында арнайы құрылған сот органын – төтенше сотты білдіреді (мысалы, Нюрнберг трибуналы, Гаага трибуналы). Сондықтан ағылшын тіліндегі мәтінде көрсетілген сот органының аталған төтенше соттарға қатысы жоқ екені белгілі болса, *tribunal* терминін «трибунал» деп кірме сөзге айналдырмай, өзімізге түсінікті «*сот*», «*арнайы юрисдикция соты*» деп аударған дұрыс. Өйткені ағылшын тілінде *tribunal* сөзі түрлі деңгейдегі соттарды білдіретін жиынтық термин ретінде қолданылады. Сондай-ақ бұл термин контекстке қарай «судья» немесе «арбитраждық сот» сөздерінің синонимі ретінде жұмсалуды мүмкін, мысалы: *Employment*

Appeal Tribunal – Еңбек даулары жөніндегі апелляциялық сот.

Заң терминдерін сипатына қарай баламасын тауып, анықтама беріп аударуға да болады. Ағылшын келісімшарт құқығында тараптар жасасқан мәміле міндетті түрде жазбаша рәсімделуі керек деген жалпы талап жоқ. Келісімшарттардың кейбір түрлері ғана (мысалы, жер сату, жерге меншік құқығын табыстау туралы мәмілелер) жазбаша жасалуы тиіс. Мұндай келісімшарттарды *deed*, кейде *specialty* деп атайды. Бұларды «дид», «спешалти» деп транскрипцияламай, қазақ оқырмандарына түсінікті болатын тіркестер арқылы аударып, түпнұсқа сөзді қасына жақшаға алып жазуға болады: *ресми шарт*, *ресми келісімшарт* (*deed*, *specialty*). Ресми шарттың *covenant* деген де атауы бар, оны қазақша «*мөр басылған шарт*» деп беруге болады.

Кейде терминді аударып, баламасын көрсетіп қана қоймай, оған қысқаша түсініктеме беріп кету артық болмайды. Жоғарыда аталған трансференция тәсілімен берілген кірме сөздердің қасына (мысалы, *promisor*, *champerty* терминдеріндегідей) қазақ тіліндегі анықтамасын жақшаға алып жазуға болады. Бұл түпнұсқа мәтіннің мағынасын дұрыс түсінуге, оны дәл жеткізуге мүмкіндік беретін әдіс.

Көріп отырғанымыздай, аударма дайын баламаны ойланбай қолдануды емес, ізденуді, бар баламаларды салыстырып талдауды, ішінен жұмыс мақсатына, аударылатын құжат мазмұнына сай келетін оңтайлы нұсқаны анықтауды қажет етеді. Осындай жүйелі жұмыс дұрыс жолға қойылып, қызығушылық танытқан барлық тараптардың қолдауын табады деген үміттеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Neil Andrews. Contract Rules: Decoding English Law. Intersentia, 2016.
2. Black's Law Dictionary. Eighth edition, 2004.
3. Санников Н.Г. Английское контрактное право. 2-е изд., испр.– М.: Р. Валент, 2017.
4. Айвори И. Использование английского права в российских сделках / Иен Айвори, Антон Рогоза. – М.: Альпина Паблишер, 2012.

Айнұр Сұраншина

*Қ.И. Сәтбаев атындағы Қазақ Ұлттық Техникалық Зерттеу
Университеті, Базалық Білім Беру институты директорнының
орынбасары, білім беру саласындағы басқару бойынша ғылым
магистрі*

СТУДЕНТТЕРДІҢ КӨЗҚАРАСЫН ЗЕРДЕЛЕУ: СӘТБАЕВ УНИВЕРСИТЕТІ СТУДЕНТТЕРІНІҢ ОҚЫТУ ПРОЦЕСІНДЕГІ ТӘЖІРИБЕСІН ЗЕРТТЕУ

Аңдатпа. Мақалада Сәтбаев университетінде 2018-2019 оқу жылында жүргізілген сапалы зерттеулердің нәтижелері келтірілген. Зерттеу барысында жоғарғы курс студенттерінің оқу үдерісіне қатысты көзқарасы мен тәжірибесі зерттелді. Зерттеу индуктивті әдісті қолданған тақырыптық талдауға негізделді және сапасы өте жоғары. Осылайша, зерттеуде екі зерттеушілік сұрақ басшылыққа алынды, оларға жартылай құрылымдалған сұхбат жүргізу арқылы 17 қатысушыны таңдаумен қоса пилоттық сынақ арқылы жауап алынды. Нәтижелер студенттердің сабақ беру және оқу тәжірибесі (яғни, дәрістер, практикалық және зертханалық сабақтар) оқу бағдарламасына, оқу тіліне және орташа баллда біршама айырмашылыққа ие екендігін көрсетті. Сонымен қатар, студенттердің тәжірибелеріне сүйене отырып, оқу тіліне қатысты әртүрлі теңсіздік мәселесі байқалды.

Түйін сөздер: студенттердің пікірі/көзқарасы, оқу процесі, кері байланыс, студенттердің оқу тәжірибесі

Айнұр Суранчина

ИЗУЧЕНИЕ ВЗГЛЯДА СТУДЕНТОВ: ИССЛЕДОВАНИЕ ОПЫТА СТУДЕНТОВ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ В SATBAYEV UNIVERSITY

Аннотация. В статье представлены результаты качественного исследования, проведенного в 2018-2019 учебном году в Satbayev University. В ходе исследования изучался опыт студентов,

старших курсов, в учебном процессе на основе изучения взгляда студентов. Исследование было качественным по своей природе, сосредоточившись на тематическом анализе, которое использовало индуктивный подход. Таким образом, исследование проводилось на основе двух исследовательских вопросов, ответы на которые были получены путем проведения полуструктурированных интервью с привлечением 17 участников, включая пилотирование. Результаты показали, что опыт студентов в учебном процессе, в частности, в аудиторных занятиях (например: лекции, практические и лабораторные занятия) варьировался в зависимости от учебной программы, языка обучения и незначительная разница наблюдалась в среднем балле. Кроме того, на основе различного опыта студентов в соответствии с изучаемым языком была отмечена проблема неравенства.

Ключевые слова: *мнение/взгляды студентов, учебный процесс, обратная связь, опыт студентов в обучении*

Ainur Suranchina

LEARNING FROM STUDENTS' VOICE: AN EXPLORATION OF UNDERGRADUATE STUDENTS' EXPERIENCES OF TEACHING AND LEARNING AT SATBAYEV UNIVERSITY

Abstract. The article presents the results of qualitative research, which was undertaken in 2018-2019 academic year at Satbayev University (SU). The research explored undergraduate students' experiences of teaching and learning in the classrooms at Satbayev University from learning students' voice. The research was qualitative in nature by focusing on a case study design which took inductive approach. Thus, the research was guided by two research questions, which sought answers through deployment of semi-structured interviews with the recruitment of 17 participants including piloting. The results demonstrated that students' experiences of teaching and learning in the classrooms (i.e. lectures, practical and lab lessons) varied depending on a study programme, a study language and a slight difference was seen in GPA. In addition, based on students' various experiences in line with study language, an issue of inequity was observed.

Keywords: *student opinion / attitude, learning process, feedback, student learning experience*

Introduction

Effective university teaching is about making learning possible. ... It can only be done by shaping experiences for students that encourage them to learn. ... Good teaching means seeing learning through the learner's eyes. (Ramsden, 1988, p. 352)

Students are considered as drivers of educational change, reform and are one of key stakeholders in institution effectiveness (Fullan, 2010). Thus, educational institutions and educators' attitudes play a major part in shaping the students' teaching and learning (T&L) experiences towards quality learning outcomes. In recent centuries, students' experiences of T&L through their perspectives have been central for a large growing body of literature attempting to improve teaching practices alongside educational settings improvement in western countries and therefore, learning from 'student voice (SV)' is fast becoming a key instrument in institutional improvements. Studies of SV in western context show the importance of learning from students' perspectives in improving learning and teaching practices (Campbell et al., 2007; Rudduck and McIntyre, 2007), whereas non-western context tends to lack such studies. As a result, there is an increasing need to research 'SV' concept in non-western context to contribute to the development of it in international arena.

With regard to increasing of globalisation and internationalisation, demand for harmonisation and standardisation in higher education (HE) led to the establishment of global education policies (GEP), which one of them is the Bologna process (BP) that aims at providing quality in HE sector through being responsive to all stakeholders (including academics, students, policy makers and employers) (Bols, 2013). Since launching BP, countries have joined striving for improving their education sectors in the frame of European Higher Education Area standards (EHEA).

One of the main purposes of BP is engaging students in educational change as equal partners focusing on more student-centred education aiming at meeting their needs to ensure quality (Bols, 2013). Thus, meeting learners' needs has cast light on the development of research in the field of SV as Rudduck and McIntyre (2007) point out that learners might be a useful source or instrument for professional development and institutional improvement.

Since joining BP in 2010, in Kazakhstan HE system was aligned to European standards in terms of the adoption of credit technology and using independent quality assurance agencies (Hartley and Ruby, 2017). Therefore, all HE institutions adopted "three-tiered system of degrees (Baccalaureate, Master's and PhD) replacing the Soviet degree system"

(ibid, p.18). However, full student engagement in educational process has not been seen in every university due to the fact that Soviet Union mentality of hierarchy still tends to exist to some degree (Sarinzhipov, 2017). To date, only a limited number of studies on students' experiences of T&L have been identified and therefore, it makes sense to seek to understand the students' experiences of T&L in the classroom from the students' perspectives to provide evidence for the institution.

The significance of this research that it offers some important insights into learning from SV which tends to inform my own teaching practices and enable to understand the capability of students that they might provide constructive feedback on their experiences of teaching learning in the classroom that is likely to give relevant evidence for the institutional improvement.

Literature review

SV approach has been debated from various perspectives by researchers regarding different sectors. A review article indicates that research and practice in the SV tradition emerges from schools rather than universities (Seal, 2010; Canning, 2017), so early research findings and underpinnings around this topic have been mostly based on the school sector. Thus, it is necessary to define the meaning and context of SV clearly in order to understand learning from SV.

Defining the students voice

The SV tends to be ideas, opinions, positions and reflections of learners about their T&L experiences within educational settings (Mitra, 2004; Rudduck and McIntyre, 2007; Mansfield et al., 2012).

According to Fielding (2004a, p. 199), SV “covers a range of activities that encourage reflection, discussion, dialogue and action on matters that primarily concern students”, and so involves asking for students' concerns about learning and teaching. Furthermore, Fielding contends that SV is gained differently regarding student involvement in educational processes. He offered a “continuum” for student roles typology starting from ‘Students as data source’, then ‘Students as active respondents’, then ‘Students as co-researchers’ and finally, at the other end, ‘Students as researchers’ (p.201). Thus, the usage of SV notion varies relating to roles, which makes it challenging to define concisely. In support of this argument, Gray et al., (2014) also argue that the concept of SV is acknowledged variously regarding the history, mentality, culture or even sector.

Mitra and Gross, (2009) have proposed a pyramid of SV which consists of three layers: “being heard, collaborating with adults and building capacity for leadership” (Figure 1, p.523).

Figure, 1 Pyramid of SV (Mitra and Gross, 2009; Figure 1 p.523)

By drawing on Mitra and Gross’s pyramid, it concisely demonstrates SV areas in the literature. All three levels have been well developed and improved in educational settings in western context. However, it lacks in non-western context, particularly in Kazakhstan context, which requires starting from the first level of “being heard”. Thus, the scope of this current research is framed on the basic level, starting from consulting students to listen to their concerns (Rudduck and McIntyre, 2007).

In contrast, SV in HE tends to be overlooked in the literature (Seale, 2010; Cook-Sather, 2014; Seale et al., 2015). Two main purposes of SV activities have tended to be discoursed in HE: the professional development and institution improvement (Campbell et al., 2007) through quality assurance, as shown from student surveys.

Drawing from main principles of SV in HE, it has been demonstrated that compared to school settings, SV activities in HE appears to be on a basic level, where SV is gained through online questionnaires at national and institutional levels only for quality assurance (Seale, 2010).

The importance of learning from student’s voice in higher education

There have been contradictory points on approaching students about their experiences, which requires high ethical considerations as there might be power imbalances, and learners may express their views in the way that teachers want to hear (Rudduck and Fielding, 2006). Unlike,

there are some insights for every teacher to improve or develop their teaching practice in line with the given feedback by students (Flutter, 2007). In some cases, teachers or researchers can get in-depth information from learners which adults do not wish to hear or listen to (McIntyre et al., 2005). Nonetheless, these kinds of valuable insights are worth considering in order to improve teaching practices or even the institution itself (Brooman et al., 2014; Blair and Noel, 2014).

Considering all of this evidence, it seems that in western countries, learning from SV approach has been well developed, while in non-western countries, namely in Kazakhstan, it has lacked due to political and cultural factors. As a former USSR country, there remains, to some degree, a hierarchal system and mindset among the older generation. In addition, according to the culture, the younger generation always show high respect towards the older generation without questioning. They may also give more authority to teachers, resulting in teachers being mostly in control and not openly accepting students' perspectives.

Methodology

Philosophical stance

The research focuses on ways of improving students' learning and so informing teaching practices by meeting students' needs. This led to a review of the relevant literature, focussing on students' perspective concerning classroom T&L, which enabled the formulation of the two main RQs. The first focused on exploring students' experiences of HE T&L at SU and the second examined their ideas for the improvement of existing teaching practices.

This current study adopted the interpretivist approach defined by Matthews and Ross (2010): “(the) interpretivist approach to social research typically means: qualitative (rich in detail and description) data is collected; uncovering and working with subjective meanings; interpretation of meaning within a specific context; empathetic understanding, ‘standing in the others’ shoes’” (ibid, p. 28). Wellington (2015) considered that an interpretivist worldview enables the researcher to understand the subjective world of the participants by interpreting it within the framework of a familiar background and social context, in order to deepen his/her understanding of the context.

Research design

A qualitative case study design was chosen to explore the undergraduates' experiences of T&L in HE at SU. This took the form

of a single case study considering the students as a group within the institution. A number of research methods were selected to obtain rich and detailed data, as discussed in the following sections.

The selected participants were mainly undergraduates in years three and four of different technically-oriented programmes. In addition, there were several of last year's students, chosen due to RQs exploring students' experiences in HE. This ensured all the participants had three- or four-years' experience of studying at the university.

Demographic information reveals that there was only a small difference when it came to (1) gender (7-F; 10-M) and (2) age (19-26). However, there was some variation between the type of: (1) school attended; (2) programme type; and (3) the language of study.

Data collection method

The use of qualitative research was important for answering RQs by examining the students' own perspectives, as discussed in literature review (Rudduck and McIntyre, 2007). As this research was exploratory in nature, the reflections of the participants concerning their experiences of T&L in the classroom were collected through the use of semi-structured interviews, due to this being a qualitative method of data collection (Matthews and Ross, 2010).

The interview schedule included: (1) background information; (2) students' general classroom experience (lectures, practical lesson and laboratory sessions); (3) teaching experience (i.e. strategies, methods, academic support and evaluation); (4) experiences of learning (i.e. mode of learning, feedback, course materials, content of the programme and assessment); and (5) suggestions for the improvement.

Data analysis method

The data analysis employed thematic analysis to interpret and present the findings, as this is the most commonly applied in qualitative research and categorises the themes emerging throughout the data collection and analysis process (Matthews and Ross, 2010). As this current study focuses on students' experiences, thematic analysis was considered appropriate for identifying the main themes and issues appearing in the data. Braun and Clarke's (2006) six phases of thematic analysis were utilised for examining the raw data of the sixteen interviews.

Presentation of findings and analysis

The first thematic map illustrates the answer for the first RQ and while the second answers the second research finding. All emerged subthemes grouped under six main themes concerning the experiences of students categorised into three types: (1) positive; (2) neutral; and (3) negative. Table 2 highlights that 37,7% of the subthemes were positive; 34 % of them were negative, whereas neutral subthemes were 28,3%.

The rationale for the division of subthemes as negative, neutral and positive was based on the comments of the students, who identified their experiences as challenging (i.e. unhelpful in their learning process), whereas their positive experiences were described as meaningful and exciting and enabling them to learn and study with greater interest and resulting benefit. Neutral experiences were considered the usual mode of T&L (i.e. they were not generally effective), but without including negativity. Although all the subthemes were used in the main body of the text, the similarities between the fifty-three subthemes led to their integration and being subsequently decreased to twenty-four for presentation on the thematic map. The second thematic map displays the four main areas consisting of the twelve subthemes identified as the most important for improving teaching practices and learning processes. The themes and subthemes were defined and named under eight themes, as discussed in detail in the next subsections (4.3; 4.4), and structured in relation to RQs:

Theme 1: The desire for lessons to be effective for learning.

Theme 2: The desire for teacher-student relationships to be respectful.

Theme 3: Student engagement with learning.

Theme 4: Inequity of provision.

Theme 5: The need for more visual aids and practical activities during lessons.

Theme 6: That teachers should be pedagogically competent and motivate students.

Theme 7: The need for consideration of students' authentic feedback on teaching practices and learning preferences.

Theme 8: The need for more updated textbooks and creative assignments.

In the process of deep interpretive analysis (based on my professional background knowledge), the main difference between students' experiences appeared to be 'inequity of provision', relating to the

language students are required to use to study certain modules. According to the participants' comments, students are able to choose their preferred language to take certain types of modules, in accordance with the education plan. In addition, the higher their English level (starting from B1), the greater their opportunity to take lessons in English from foreign professors and young teachers who have graduated abroad.

Therefore, in order to increase the number of students to access modules in the English language, the English department of the university launched the Language Levelling programme in 2016, to teach English as a core module for all students (from low elementary to advanced level), in line with national curriculum requirements.

Figure 2, Students' experiences of T&L in the classrooms

Figure 3, Students' ideas for the improvement

What are the students' experiences of teaching and learning in the classrooms?

Theme1: The desire for lessons to be effective for learning

The participants' responses revealed that the effectiveness of lessons depended on several key aspects, including: (1) the clarity of the lesson or given information (cite); (2) the presence of practical activities (all participants); (3) where activities were interactive and interesting (cite); (4) how well they could improve their practical skills; (cite) and (5) the presence of visual aids and equipment to see, to touch and work with (all participants). The participants repeatedly highlighted these aspects as reflecting their experiences in the classroom, with each type of lessons aimed at developing different learning skills, including: (1) listening and writing in lectures; (2) solving mathematics problems in practical lessons; and (3) performing experiments in laboratory lessons (all participants). However, due to the lack of adequate infrastructure the participants found that laboratory lessons also focused on solving mathematics problems (P3; P4; P5; P6; P8; P11). Thus, theoretical knowledge was delivered in lectures and consolidated in practical and during laboratory lessons.

All sixteen participants described being given more theoretical knowledge than practical skills, with the majority feeling that they were not fully prepared for working in their chosen industry due to firstly, their lack of professional skills (P 8; P 4; P 9; P 6) and secondly, employers not requiring such a level of theoretical knowledge (P 2; P 10; P 12).

Despite the different responses given for the same enquiry, and having multiple needs and expectations, this research identified a number of aspects uniting the students: (1) eagerness to gain practical skills; (2) boredom with theory-heavy lectures; (3) being overloaded with mathematics problems due to inadequate laboratory provision; (4) a need for interesting and interactive practical lessons; and (5) a wish for a variety of teaching strategies. This latter was considered the most important, due to the participants' learning depending primarily on their teacher and his/her teaching practices.

Theme 2: The desire for teacher-student relationships to be respectful

In describing their experiences, all sixteen participants highlighted the importance of teachers' attitudes toward students and teaching subjects. Most focused on a teacher being 'passionate' about his/her subject and demonstrating respect towards students. A few participants commented that their experience with older teachers had been negative, due to them "raising their voices or even shouting" (P10; P6). In addition, two participants (P 9; P15) commented that some teachers behaved in an unprofessional manner, particularly those who failed to hide when they were in a bad mood, directly impacting on the atmosphere and learning process. P 9 noted "when a teacher comes to the lesson to teach, s/he should focus only on teaching by leaving all his/her problems outside the classroom". However, a number of teachers enabled a positive learning environment by their positive traits such as motivating the students.

Theme 3: Student engagement with learning

Engagement with learning tended to vary depending on the teacher and individual modules. Some teachers appeared to deploy teaching strategies aimed at in-depth learning, whereas a few focused on independent learning, which was the approach preferred by students.

Given the different types of teaching strategies, students seemed to be sometimes confused (P 3), or distracted by factors such as inconsistency in the content of the programme, discrepancy in course materials between taught components.

In addition, participants contended that oral feedback was given individually during practical lessons, but there was no written feedback (P 1; P 8; P 10; P 16). The students believed that teachers might not be able to give individual written feedback for all students, due to each teacher being responsible for one hundred students. The most interesting

fact is that almost all the students clearly communicated their desire to have feedback on their work and understood its importance for learning. However, the majority were loyal towards their teachers, saying that it might not be possible, which again demonstrates the students' capacity to see situations from different perspectives. Almost all participants commented that students sought feedback only when given lower marks than expected (P 1; P 2; P 3; P 4; P 5; P 6; P 10; P 11; P 13; P 14; P 15), thus clearly illustrating the mark-driven attitude of students. This results from several factors, including: (1) the social status of the students living on their stipend and (2) parents' expectations connected to the previous Soviet union mentality that defined identity by a given mark, i.e. if a student obtains a high mark he/she is considered good, if low mark then bad. Thus, such factors appear to influence the full engagement of students in learning.

In addition, one fourth-year male student linked students' low engagement in learning to their part-time jobs, which also relates to their social status, as 70% of students need to work to support themselves and this can sometimes be the reason they are not fully involved in the lesson, despite teachers deploying effective teaching strategies. He contended that it is a national issue, but the university is able to help students by providing a suitable timetable.

Theme 4: Inequity of provision

Some patterns regarding language emerged during the process of reading and analysing participants' comments. It was noted that students' experiences varied regarding the course materials and teaching strategies, depending on the language used to study modules. For example, those students taking modules primarily in English demonstrated a more positive experience in comparison to those studying in Kazakh and Russian. Consequently, these might directly influence their learning and academic performance.

Conversely, those taking modules in English contended that all modern course materials and textbooks were available online. However, the majority of students take modules in Kazakh and it appears that inequity of provision could influence learning outcomes.

What are their ideas for the improvement of classroom experiences?

Students' ideas for the improvement were based on their negative and neutral experiences, which they desired to enhance, in order to make their learning meaningful and effective.

Theme 5: The need for more visual aids and practical activities during the lessons

The most frequently repeated suggestions concerned facilitating lessons with more visual aids and practical aspects linked to theory:

It would be great if there was more practice than theory. ... I can say that I have theoretical knowledge at a higher level, but I am not sure about my practical skills. (P 4)

Most of the participants agreed with the above comment, arguing that they lacked professional and practical skills and highlighting the need for more hands-on experience. Due to the lack of adequate infrastructure in every classroom, they suggested facilitating lessons with visual aids, including photographs, videos and prototypes.

Theme 6: Teachers should be pedagogically competent and motivate students

Half of the participants suggested the need for teachers to develop their pedagogical skills, with a number believing that, despite their high level of knowledge, their teachers were unable to convey such knowledge.

A further pattern emerged relating to the knowledge of young teachers, with three participants with higher GPA (P 3; P 4; P 14) highlighting a lack of in-depth knowledge and complete professional skills. The participants commented that, on several occasions, they had found young teachers unable to give clear answer for their questions (P 3; P 14) or a student had to explain to the teacher how to solve a mathematics problem (P 4). However, those with lower GPA (and the remainder of those with higher GPA) expressed positive views about younger teachers, suggesting that they were always ready to develop, with most taking feedback about their lessons by means of an anonymous questionnaire, leading to clear changes in their teaching strategies. However, the participants commented that older teachers tended not to change their teaching strategies, due to having repeated a traditional teaching method for over twenty-five years. This demonstrates the level of the participants' critical and analytical thinking and ability to observe issues from various angles. Almost all the participants considered that the most important factors were: (1) teachers' positive traits; (2) treating students equally and with respect; and (3) offering motivation.

Theme 7: The need for the consideration of students' authentic feedback on teaching practices and learning preferences

The majority of comments revealed the participants' desire to be heard and involved in their learning processes.

Theme 8: The need for more updated textbooks and creative assignments

The textbooks identified as being most in need of updated and correctly translated were those belonging to modules taken in Russian and Kazakh. Participants were able to compare these with textbooks in English, as X university's multilingual policy means they take modules in different languages.

The results of findings show that almost all the participants focussed on how teachers delivered the lessons. The students related their level of learning to specific teaching strategies that were either helpful or ineffective. Moreover, the meaningfulness and quality of their learning appeared to depend on how well a lesson was delivered, i.e. being interesting, interactive and understandable.

All sixteen students commented on the lack of practical activities in lessons, which they considered to be the most relevant factor for their future profession as technical specialists. A further essential aspect of their experience concerned teachers' attitudes towards their own teaching modules and how they treated students. The participants also focussed on the standard of course materials and availability of textbooks, while some commented that the effectiveness of their engagement with learning was partly dependent on the social status of students (P 4; P 6; P 7; P 8). Overall, the students considered that successful learning depends on effective teaching practices.

Discussion

To answer both RQs it was found that the students were open and positive when reflecting on their experiences of T&L in the classroom, providing constructive feedback willingly (Hill et al., 2003; Rudduck and McIntyre, 2007). In accordance with the interviewees' responses, my refined themes were identified as either positive, neutral or negative, which might not be something teachers feel comfortable with (McIntyre et al., 2005). The most interesting point to emerge, was that despite the negativity associated with some experiences, the majority of students were polite, and appeared to show loyalty towards their teachers, offering explanations for certain deficits, and suggesting alternative approaches to resolve problems.

Moreover, students valued teaching expertise in terms of teachers' in-

depth knowledge about their subjects and their pedagogical skills, when seeking to convey information understandably. This was in line with two empirical studies, which revealed that students determine quality in HE by teaching expertise (Hill et al., 2003), and that this can be considered a determinant of satisfaction (Grebennikov and Shah, 2013).

A number of limitations emerged throughout the research having a potential impact on the findings and validity in terms of sample size which was relatively small and only recruited participants from single university.

Practical implications

The importance of learning from SV tended to be of great value in the professional development and institutional improvement based on the results of current and previous studies. Thus, as practical implication, some recommendations were proposed regarding different levels in terms of functioning in the institution in gaining students' feedback, which is illustrated in Figure 4. At an institution level, it might be relevant to reconsider the content of general online survey by focusing on teaching practices and learning processes equally. As for faculty level, drawing on findings of varied T&L experiences of the students, it might be effective to design feedback system in the form of online questionnaire for each programme taking account its peculiarity. Finally, at operational level, consultation (anonymous questionnaire or face-to-face) of students in the classroom at subject level is recommended which tends to inform teaching practices and may lead enhancing learning attainment.

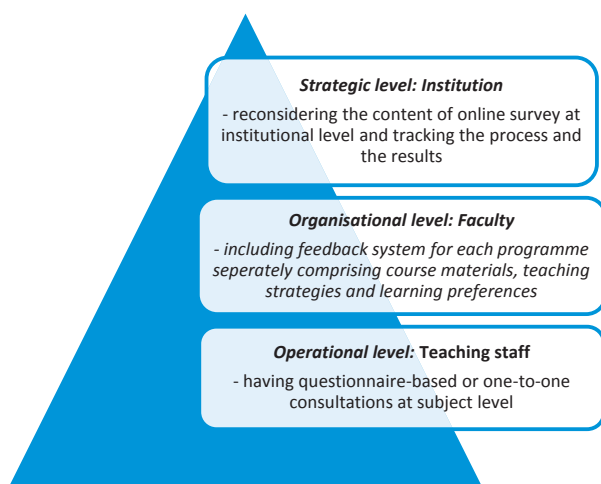

Figure 4, Practical implications on gaining students' feedback

Conclusion

The most obvious finding to emerge from this research is that the capability of students in giving constructive feedback on their experiences of T&L in the classroom and it tends to inform teaching practices which likely lead to professional development which was consistent with previous research literature.

The research identifies variations in experiences of the students in terms of programme type and the language of study and some convergency, as well as an inequity. However, students appeared to find teacher's trait and expertise more valuable over to other influencing factors in learning, and there is room for learning from SV which might be essential in gaining more insights into teaching practices and learning.

The answer to the first research question was provided by grouping experiences as (1) positive, (2) neutral and (3) negative. The answer to the second research question, that is ideas suggested for the improvement were based on neutral and negative experiences desired to be improved.

Given the different types of experiences, the data was convergent in nature and the most recurrent issues in terms of neutral and negative experiences were: lack of practical in the lessons; theory-heavy lectures; teachers-talk and students-write mode; inadequate infrastructure; boring lessons based on always solving maths problems; inconsistency of course materials in taught components and teachers' low respect attitudes. In addition, based on students' various experiences in line with study language, an issue of inequity was observed.

There is a need to do further research by extending it through deploying both quantitative and qualitative methodology and to seek to understand other stakeholders' (administration and teachers) perceptions of learning from students' voice.

The strength of this research is one of the first case study research in its nature in my educational context.

REFERENCES

1. British Educational Research Association [BERA] (2018) Ethical Guidelines for Educational Research, fourth edition, London. https://www.bera.ac.uk/researchers_resources/publications/ethical-guidelines-for-educational-research-2018
2. Black, R. (2011) "Student participation and disadvantage: limitations in policy and practice", *Journal of Youth Studies*, 14(4), pp. 463-474. doi: 10.1080/13676261.2010.533756.
3. Bols, A. (2013) Harmonisation and the Bologna process: A driver for student engagement. *The student engagement handbook—Practice in higher*

education, pp.97-110

4. Braun, V. and Clarke, V. (2006) "Using Thematic Analysis in Psychology," *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), pp. 77–101.
5. Bron, J., Emerson, N. and Kákonyi Lucia (2018) "Diverse Student Voice Approaches Across Europe," *European Journal of Education*, 53(3), pp. 310–324.
6. Brooman, S., Darwent, S. and Pimor, A. (2014) "The student voice in higher education curriculum design: is there value in listening?," *Innovations in Education and Teaching International*, 52(6), pp. 663-674. doi: 10.1080/14703297.2014.910128.
7. Campbell, J., Smith, D., Boulton-Lewis, G., Brownlee, J., Burnett, P. C., Carrington, S. and Purdie, N. (2001) "Students' Perceptions of Teaching and Learning: The influence of students' approaches to learning and teachers' approaches to teaching", *Teachers and Teaching*, 7(2), pp. 173-187. doi: 10.1080/13540600120054964.
8. Campbell, F., Beasley, L., Eland, J., and Rumpus, A. (2007) "Hearing the student voice: Final report", HEA, Subject Centre for Education, Napier University. Retrieved from <http://dera.ioe.ac.uk/13053/2/3911>
9. Canning, J. (2017) "Conceptualising Student Voice in Uk Higher Education: Four Theoretical Lenses," *Teaching in Higher Education*, 22(5), pp. 519–531. doi: 10.1080/13562517.2016.1273207.
10. Cook-Sather, A. (2002) "Authorizing Students' Perspectives: Toward Trust, Dialogue, and Change in Education", *Educational Researcher*, 31(4), pp. 3-14. doi: 10.3102/0013189x031004003.
11. Cook-Sather, A. (2014) "The trajectory of student voice in educational research", *New Zealand Journal of Educational Studies*, 49(2), 131–148.
12. Deaney, R., Ruthven, K. and Hennessy, S. (2003) Pupil perspectives on the contribution of information and communication technology to teaching and learning in the secondary school. *Research Papers in Education*, 18(2), pp.141-165.
13. Dixon, J. and Soltys, D., (2013) *Implementing Bologna in Kazakhstan: A guide for universities*. Almaty-Astana: Academpress.
14. Douglas, J. et al. (2015) "Understanding student satisfaction and dissatisfaction: an interpretive study in the UK higher education context", *Studies in Higher Education*, 40(2), pp. 329-349. doi: 10.1080/03075079.2013.842217.
15. Fullan, M. (2010) *Choosing the wrong drivers for whole system reform* -Centre for Strategic Education
16. Gray, C., Swain, J. and Rodway-Dyer, S. (2014) "Student voice and engagement: connecting through partnership", *Tertiary Education and Management*, 20(1), pp. 57-71. doi: 10.1080/13583883.2013.878852.
17. Grebennikov, L. and Shah, M. (2013) "Student Voice: Using Qualitative Feedback from Students to Enhance Their University Experience," *Teaching in Higher Education*, 18(6), pp. 606–618. doi: 10.1080/13562517.2013.774353.
18. Hartley, M. and Ruby, A. (2017) *Higher Education Reform and Development: The Case of Kazakhstan*. Cambridge University Press (Cambridge Education Research). Available at: <https://books.google.co.uk/books?id=OELZswEACAAJ>.
19. Hill, Y., Lomas, L. and MacGregor, J. (2003) "Students' Perceptions of Quality in Higher Education," *Quality Assurance in Education*, 11(1), pp. 15–20. doi: 10.1108/09684880310462047.
20. Hofstede, G. (2001). *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations across Nations*. Thousand Oaks, CA: Sage (co-published in the PRC as Vol. 10 in the Shanghai Foreign Language Education Press SFLEP Intercultural Communication Reference Series, 2008)

21. Lee, J.W. and Tai, S.W. (2008) "Critical factors affecting customer satisfaction and higher education in Kazakhstan," *International Journal of Management in Education*, 2(1), pp.46-59.
22. Mansfield, K., Welton, A. and Halx, M. (2012) "Listening to Student Voice: Toward a More Inclusive Theory for Research and Practice", in Boske, C. *Global Leadership for Social Justice.. 1st edn.* Bingley: Bradford: Emerald Group Pub, pp. 21-41.
23. Matthews, B. and Ross, L. (2010) *Research methods: a practical guide for the social sciences. 1st edn.* New York, NY: Pearson Longman. Available at: INSERT-MISSING-URL (Accessed: June 29, 2019).
24. Mitra, D. (2004) "The Significance of Students: Can Increasing Student Voice in Schools Lead to Gains in Youth Development?," *Teachers College Record*, 106(4), pp. 651–688.
25. Mitra, D. (2006) "Student Voice from the Inside and Outside: The Positioning of Challengers," *International Journal of Leadership in Education*, 9(4), pp. 315–328.
26. Mitra, D. and Gross, S. (2009) "Increasing Student Voice in High School Reform", *Educational Management Administration & Leadership*, 37(4), pp. 522-543. doi: 10.1177/1741143209334577.
27. Monobayeva, A. and Howard, C. (2015) "Are Post-Soviet Republics Ready for the New Public Management? The Case of Educational Modernization in Kazakhstan," *International Journal of Public Sector Management*, 28(2), pp. 150–164. doi: 10.1108/IJPSM-08-2014-0102.
28. Ramsden, P. (1998) "Managing the Effective University," *Higher Education Research and Development*, 17(3), pp. 347–70.
29. Rudduck, J., McIntyre, D., Economic and Social Research Council and Teaching and Learning Research Programme (Great Britain) (2007) *Improving learning through consulting pupils.* London: Routledge (Improving learning TLRP).
30. Sarinzhypov, A. (2017) "The imperative of faculty participation in university governance for higher education development in Kazakhstan," in Hartley, M. and Ruby, A. (2017) *Higher Education Reform and Development: The Case of Kazakhstan.* Cambridge University Press (Cambridge Education Research). Available at: <https://books.google.co.uk/books?id=OELZswEACAAJ>.
31. Seale, J. (2010) "Doing student voice work in higher education: an exploration of the value of participatory methods", *British Educational Research Journal*, 36(6), pp. 995-1015. doi: 10.1080/01411920903342038.
32. Yakubova, S., (2009) *Perception of quality in changing university education in Kazakhstan* (Doctoral dissertation, Kent State University).
33. Yin, R. K. and Campbell, D. T. (2018) *Case study research and applications: design and methods. Sixth edn.* Thousand Oaks, California: SAGE Publications.
34. Анисимова Д. и Сергиенко Н., (2012) Студенты как участники обеспечения качества учебного процесса в университете Журнал: Вестник Инновационного Евразийского университета <https://articlekz.com/article/13274> Яворский М.А. Причины и условия религиозного экстремизма в современной России // Юридический мир. – 2018. – № 8. – Б. 17.
35. Жанбосинова А.С. Казахский джихад и казахстанская толерантность: современные этноконфессиональные процессы // *Мировоззрение населения Южной Сибири и Центральной Азии в исторической ретроспективе.* – 2014. – №7. – Б. 200-211.
36. Щербакова Л.М. Некоторые проблемы борьбы с экстремизмом и терроризмом в современных условиях. // *Общество и право.* – 2014. – № 4 (50). – Б. 164-169.